

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ ΑΡ. 39

Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΤΣΟΥΚΑΛΟΛΑΓΗΝΑ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΟΝΟΜΑΣΙΩΝ, ΣΧΗΜΑΤΩΝ
ΚΑΙ ΧΡΗΣΕΩΝ ΠΥΡΙΜΑΧΩΝ ΜΑΓΕΙΡΙΚΩΝ ΣΚΕΥΩΝ,
ΜΕΤΑΦΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΑΠΟΘΗΚΕΥΤΙΚΩΝ ΔΟΧΕΙΩΝ

, ΑΘΗΝΑ 1989

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

ΔΟΧΕΙΑ ΜΕΤΑΦΟΡΑΣ

ΑΜΦΟΡΕΥΣ - ΚΟΥΦΟΝ - ΜΑΓΑΡΙΚΟΝ

Οί δὲ ἀμφορεῖς κεραμεοὶ ἦσαν, ἀμφοτέρωθεν φερόμενοι, ὃ ἔστιν ἄμφωτοι, δίωτοι· τούτοις ἀστείως ἂν τις εἰκάσοι τούς εὐριπίστους καὶ ῥᾶον ἀναπειθομένους κολακείαις ἢ διαβολαῖς, οὓς ἀράμενος τῶν ὧτων ὁ κολακεύων ἢ διαβάλλων οἴχεται.

Ευστάθιος Θεσσαλονίκης

Ονομασία

Το κατεξοχήν πήλινο δοχείο μεταφοράς υγρών κυρίως, κρασιού ή λαδιού, σε μεγάλες αποστάσεις και με θαλάσσια μέσα, ονομαζόταν στην αρχαιότητα «αμφορεύς». Η λέξη είναι σύνθετη από το «αμφί» και «φέρω», επειδή για τη μεταφορά των δοχείων αυτών και κυρίως για τη συστηματική φόρτωσή τους στα πλοία χρησιμοποιεσαν οι δύο αντιδιαμετρικά τοποθετημένες λαβές τους¹.

Από τα ευρήματα γνωρίζουμε ότι οι αμφορείς συνέχιζαν να παρουσιάζουν αδιάλειπτη παραγωγή και διάδοση στην παλαιοχριστιανική κυρίως, αλλά και στη βυζαντινή εποχή, έως την περίοδο των Παλαιολόγων, οπότε και σταδιακά εξαφανίστηκαν.

Σε παπύρους παλαιοχριστιανικών χρόνων από την Αίγυπτο συναντάται η λέξη «κούφον»² («κούφον αγγείον» δηλαδή ή «κούφον κεράμιον» ή «κούφος λάγυνος»), που σημαίνει γενικά πήλινο δοχείο με λαβές³ (αμφορεύς) για μεταφορά κρασιού ή λαδιού («κούφα ελεηρά»), διαφόρου μεγέθους: «κούφα μεγάλα» και «κούφα μικρά»⁴. Για επιμέρους τύπους παλαιοχριστιανικών αμφορέων θα υπήρχαν και ιδιαίτερες ονομασίες, που είτε είχαν σχέση με

1. Grace 1949, 175-189, Grace 1961, Amyx 1958, 174-178, Conomis 1981, 389. Η λέξη «αμφορεύς» καθιερώθηκε ως διεθνής όρος αυτού του εμπορικού δοχείου της αρχαιότητας. Τις παρατηρήσεις και τα πορίσματα του κεφαλαίου αυτού παρουσίασα, άλλα εν συντομία, άλλα εν εκτάσει, στο Συμπόσιο για τη Βυζαντινή Κεραμική, που οργάνωσε η Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών (Απρίλιος 1987): Ch. Bakirtzis, *Byzantine amphorae*.

2. ΒΒΠ Β' / II, 105. Preisigke, *Wörterbuch*, λ. κούφον, κούφος, κουφοκεραμεύς, κουφοκεραμουργίον, κουφοκεραμουργός. Chantraine Λεξ., λ. κούφον.

3. Περί του αββά Μακαρίου του Αιγυπτίου, Αποφθέγματα Πατέρων 257C: *καὶ ἐξεληθόντες συνέλαβόν με εἰς τὴν κόμη, καὶ ἐκρέμασαν ἐν τῷ τραχήλῳ μου ἡσβολωμένας χύτρας καὶ ὠτία κούφων καὶ περιεπόμπουσάν με ἐν τῇ κόμῃ*. Γεωπονικά Ζ', 24.2: *λαβῶν κεράμια δύο κούφα ἀπὸ οἴνου παλαιοῦ, ἀφελῶν αὐτῶν τὰ ὠτα καὶ χεῖλη, καὶ τοῦ πυθμένος τὰ ἄκρα*.

4. Maehler, *Papyri*, 132, αριθ. 2179, 2205. Η Αίγυπτος υπήρξε μεγάλο κέντρο παραγωγής αμφορέων στα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Στην ανασκαφή του Αγίου Πολυεύκτου στην Κωνσταντινούπολη, ο πιο κοινός τύπος αμφορέων είναι αιγυπτιακής προέλευσης και διαπιστώθηκε ότι καταλαμβάνει έως το 15% του συνόλου των εμπορικών πήλινων δοχείων που κυκλοφορούσαν στην Κωνσταντινούπολη στο τέλος του 6ου και στις αρχές του 7ου αι. (Hayes 1968, 215, Hayes 1980, 376).

κάποιο χαρακτηριστικό γνώρισμα του δοχείου, όπως π.χ. «σπαθία» ονομάζονταν στενοί και επιμήκεις αμφορείς⁵, είτε, κατά παράδοση της κλασικής και ελληνιστικής αρχαιότητας, αναφέρονταν οι ονομασίες αυτές στην προέλευσή τους, όπως π.χ. «κούφα Κνίδια»⁶, επειδή τα εμπορικά αυτά δοχεία και ως προς το σχήμα διέφεραν από τόπο σε τόπο.

Στα βυζαντινά χρόνια ως συνώνυμο του «αμφορέα» επικράτησε η λέξη «μαγαρικόν» ή «μεγαρικόν», που συναντάται από τον 6ο-7ο αι.⁷. Η σημασιολογική ταυτότητα των δύο λέξεων δηλώνεται σαφώς από τους Σχολιαστές του Αριστοφάνη: *ἀμφορῆς δὲ οἱ μεγαρικοὶ λάγηνοι, ἀμφορῆς· τὰ κοινῶς μεγαρικά – ἀμφορεῖς· τὰ μαγαρικά*⁸. Στη δημώδη επίσης παράφραση της «Χρονικής Διήγησης» του Νικήτα Χωνιάτη, η δημώδης λέξη «μαγαρικόν» αποδίδει την αρχαϊζουσα λέξη «αμφορέυς»⁹. Στα «μαγαρικά» αναφέρεται και ο Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, ο οποίος καθορίζει μάλιστα και το σχήμα τους: *μαγαρικὰ στρογγύλα*¹⁰. Σε ναυτικό κείμενο, «Περί του εξάμου της χωρήσεως των πλοίων» (11ος-12ος αι.)¹¹, χρησιμοποιούνται δύο ονομασίες για να δηλωθούν τα πήλινα εμπορικά δοχεία με τα οποία φορτώνονταν τα πλοία· «κούφον» στο πρώτο μέρος του κειμένου, που ρητώς αναφέρεται πως είναι αρχαιότερο, και «μεγαρικόν» ή «μαγαρικόν» στο δεύτερο μέρος, που είναι και το νεότερο. Άρα και από το βασικό αυτό κείμενο, στο οποίο θα επανέλθουμε αργότερα, συνάγεται ότι οι λέξεις «κούφον» και «μαγαρικόν» είναι ταυτόσημες και σημαίνουν τους πήλινους εμπορικούς αμφορείς.

Η λέξη «μεγαρικόν» νοείται ως επίθετο δηλωτικό της προέλευσης ενός αμφορέα από τα Μέγαρα: «τα Μεγαρέων κεράμια»¹², «κεράμιον Μεγαρικόν»¹³. Πώς το «μεγαρικόν» μετατράπηκε σε «μαγαρικόν» και επικράτησε στην κοινή ομιλουμένη εξηγείται από το Στέφανο Βυζάντιο: *Οὕτω δὲ καὶ τοὺς Μεγαρικοὺς κεράμους διὰ τοῦ ἔχρη λέγειν, οὐ διὰ τοῦ ᾗ, ὡς οἱ ἔμποροι τὴν ἄρχουσαν παραφθείροντες*¹⁴. Οι Μεγαρικοί αμφορείς λοιπόν ήταν αρχικά, όπως οι Κνίδιοι, οι Θάσιοι κ.ά., τύπος εμπορικών αμφορέων με σαφή τοπική προέλευση. Αργότερα επιβλήθηκαν, ώστε «μεγαρικόν» έπαψε να σημαίνει αποκλειστικά αμφορέα από τα Μέγαρα, αλλά οποιονδήποτε αμφορέα.

Σχήμα

Τα βυζαντινά μαγαρικά, όπως και οι αμφορείς της αρχαιότητας, έχουν σχήμα κατάλληλο για τη μεταφορά και τη φόρτωσή τους στα πλοία. Γι' αυτό και τα γενικά χαρακτηριστικά τους είναι: σώμα κλειστό, συνήθως ραβδωτό, με στενό λαιμό και αποστρογγυλεμένο πάτο, χοντρά τοιχώματα και δύο λαβές.

Ο τρόπος μεταφοράς μαγαρικού περιγράφεται από τον Ιωάννη Ρόδιο μοναχό (7ος αι.), συγγραφέα των «Θαυμάτων του Αγίου Αρτεμίου», σε ζωηρή σκηνή, κατά την οποία ο εικοσα-

5. Grace 1961, εικ. 67, Bass 1962, 556, εικ. 12, Scorpan 1976, 165-166, τύπος S, πίν. XIV.

6. Meahler, Papyri, αριθ. 2179.5, Grace 1961, εικ. 64-66.

7. Bees 1939/43, 50.

8. Τζέτζης, Σχόλια Αριστοφάνη IV/1, Πλούτος, στ. 808 και Σχόλια Αριστοφάνη (Dübner), Πλούτος, στ. 808, Σούδα, λ. αμφορεαφόρους, *ὅτι ἀμφορῆς λέγει τὰ μεγαρικά*.

9. Νικήτας Χωνιάτης, δημώδης παράφραση, 346.3B: *ἀμφορέων] ὄπερ μαγαρικά ἔγεμεν*.

10. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Έκθεσις, 673.4

11. Νέος Ελληνομνήμων 9 (1912), 166-171 («Τρία κείμενα συμβάλλοντα εις την ιστορίαν του ναυτικού παρά Βυζαντινοίς»). Schilbach, Quellen, 127-132.

12. Συνέσιος, 77C.

13. Σούδα: *ἀμφορεῦς· ἀγγεῖον, μέτρον, κεράμιον Μεγαρικόν*.

14. Στέφανος Βυζάντιος, λ. Μέγαρα. Πρβλ. Χατζιδάκις MNE, A', 235, B', 334, Χατζιδάκις 1912, 25, Άμαντος 1915.

ετής οινέμπορος Μηνάς, στα χρόνια της βασιλείας του Μαυρικίου (582-602), μεταφέρει στον ώμο του για να φορτώσει σε καράβι μαγαρικό γεμάτο κρασί: ούτος (ο Μηνάς) ένεβάλλετο έν καράβω μαγαρικά έγγομα, και δὴ άβαθοϋς οϋσης τῆς θαλάσσης και έν τοῖς ὕδασιν εισιόντων αὐτῶν και έξιόντων, τοϋ καραβίου κατά τὸ δοκοϋν άσφαλῶς όρμοϋντος έτυχεν τὸν ρηθέντα Μηνᾶν έν τῷ έλθειν έκ τοϋ ὤμου αὐτοϋ καταγαγεῖν τὸ μαγαρικὸν και άποθέσθαι έν τῷ καράβω και αἰφνης ὑπὸ σκευοδαίμονος άπορρηξαι τὴν άρχήν τοϋ καραβίου· τοϋ δέ θαρροϋντος τῆ νεότητι και θέλοντος σῶσαι τὸ μαγαρικόν, έπιλαβέσθαι δέ θέλοντος και τοϋ καράβου και κρατῆσαι αὐτόν, έπιπίπτει αὐτὸ τὸ μαγαρικὸν έγγομον κατά τῆς κοιλίας αὐτοϋ, ᾧμα δέ προσρήγνυται αὐτῇ και ὁ κάραβος¹⁵.

Από την περιγραφή του κειμένου γίνεται φανερή η ομοιότητα στον τρόπο μεταφοράς του μαγαρικού, όπως συνηθίζοταν στο τέλος του 6ου-7ου αι.¹⁶, με τον τρόπο μεταφοράς των αμφορέων της αρχαιότητας, όπως τον γνωρίζουμε χάρη στη φροντίδα της V. Grace¹⁷. Γι' αυτό το λόγο δεν υπάρχει, νομίζω, αμφιβολία ότι η ίδια συνήθεια συνεχίστηκε και στα βυζαντινά χρόνια, αφού το σχήμα του δοχείου παρέμεινε και κατά την περίοδο αυτή στις βασικές του γραμμές το ίδιο. Το μαγαρικό φερόταν από έναν άντρα στον ώμο του, υποβασταζόμενο με το ένα χέρι, πλαγιαστό, αν είχε σώμα επίμηκες, ή σχεδόν όρθιο, αν είχε σώμα στρογγυλό¹⁸.

Για το λόγο αυτό τα τοιχώματα των βυζαντινών μαγαρικών παρουσιάζουν προς το κάτω μέρος ελαφρή μείωση, που γίνεται περισσότερο έντονη όταν το σώμα τους είναι αχλαδόσχημο¹⁹. Οι λαβές δε χρησίμευαν τόσο για τη μεταφορά του γεμάτου δοχείου. Υποβοηθούσαν όμως, όπως και οι αυλακίες στην εξωτερική επιφάνεια των τοιχωμάτων και αυτή η μείωση του σχήματος στο κάτω μέρος του δοχείου, στο ανέβασμα, στο κατέβασμα και στη σταθεροποίησή του πάνω στον ιδρωμένο συνήθως ώμο του μεταφορέα.

Γι' αυτό ο όγκος, το μέγεθος και κατά συνέπεια το βάρος ενός γεμάτου με κρασί ή λάδι μαγαρικού δεν ξεπερνούσε τις δυνατότητες μεταφοράς του από έναν άντρα. Ο όγκος των βυζαντινών μαγαρικών, απ' όσες περιορισμένες μετρήσεις έχω κάνει, είναι συνήθως 15-25 λίτρα και δεν ξεπερνά τα 40-50 λίτρα, αν και ορισμένα μεγαλύτερα μεγέθη δεν πρέπει να αποκλειστούν²⁰. Γι' αυτό θεωρώ ότι δεν μπορεί να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα η άποψη του E. Schilbach ότι το βυζαντινό μαγαρικό, ως μονάδα μέτρησης όγκου υγρών, ισούται με 102,503 λίτρα²¹. Εκτός βέβαια αν η βυζαντινή μονάδα όγκου δεν είχε σχέση με το αντικείμενο παρά μόνον ως προς το όνομα, ή αν η χωρητικότητα των δοχείων δεν ήταν παρά υποδιαίρεση της ομώνυμης μονάδας όγκου²².

15. Θαύματα Αγίου Αρτεμίου, 45-46.

16. Πρβλ. τον τρόπο που δούλοι μεταφέρουν στους ώμους τους μαγαρικά, όπως εικονίζονται σε μικρογραφία της Πεντατεύχου του Ashbrunham (7ου αι.) με θέμα την ιστορία του Ισαάκ και της Ρεβέκκας (Weitzmann 1977, εικ. 46).

17. Grace 1961, εικ. 26.

18. Με τον ίδιο τρόπο μεταφέρει το λαγήνιο ο δούλος στην ψηφιδωτή παράσταση του εν Κανά γάμου στη Μονή της Χώρας (Underwood, Kariye 2, 235, αριθ. 11). Σε φωτογραφία του 1878 από την Κύπρο, νέα γυναίκα μεταφέρει νερό από το πηγάδι μέσα σε πήλινη κυπριακή βάρτα, που μοιάζει με αχλαδόσχημο μαγαρικό, κρατώντας την από τις λαβές και στηρίζοντάς την στο γοφό της (Thomson 1879, II, 34).

19. Το χαρακτηριστικό αυτό σχήμα έχει μαγαρικό που εικονίζεται σε μικρογραφία του Ψαλτηρίου 61 της Μονής Παντοκράτορος (9ου αι.) με θέμα: Ιησούς και Σαμαρείτις (φ. 42β) (Θησαυροί Αγίου Όρους Γ', 137, εικ. 191).

20. Τρία μεγέθη δοχείων μεταφοράς στην περιοχή Γένοβας (Ιταλία) κατά το 13ο-15ο αι. αναγνωρίζουν οι Fossati - Mannoni 1981, 416, των 10 λίτρων, των 20 λίτρων και των 50 λίτρων περίπου. Για τη μέθοδο μέτρησης της χωρητικότητας των αμφορέων, βλ. Wallace Matheson - Wallace 1982.

21. Schilbach 1970, 100.

22. Το βάρος των 102,503 κιλών είναι μεγάλο, αλλά όχι και υπερβολικό για έναν αχθοφόρο. Μέχρι το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο οι μεταφορές των σιτηρών στην Ελλάδα γίνονταν με τα λεγόμενα «σακκιά Καλκούτας», που γεμάτα ζύγισαν 110 οκάδες (= 140,800 κιλά).

Όπως ο τρόπος μεταφοράς του αμφορέα-μαγαρικού δεν άλλαξε από την αρχαιότητα έως τα βυζαντινά χρόνια, έτσι παρέμεινε στις βασικές αρχές ίδιος και ο τρόπος φόρτωσής του στα πλοία. Αυτό συνάγεται από τη σύγκριση των όσων μέχρι σήμερα γνωρίζουμε για τον τρόπο φόρτωσης των αρχαίων αμφορέων στα πλοία²³ με το βυζαντινό ναυτικό κείμενο «Περί του εξάμου της χωρήσεως των πλοίων», όπου δίνονται οδηγίες για τον τρόπο μέτρησης της χωρητικότητας των πλοίων, που δεν είναι άλλος από τον τρόπο φόρτωσής τους με «κούφα» ή «μαγαρικά»: *Ὅφειλει ἀπὸ τῆς πρῶρας ἄχρι τῆς πρῦμνης εἶτε τὸ ἅπαν μῆκος καὶ εὖρος τοῦ πλοίου ὑποστρώσαι κατορδίνως κούφα συγκουφαρικά, ὅσα δηλαδὴ εὐρεθῆ χωροῦν τὸ μετρούμενον πλοῖον· εἶτα θεῖναι καὶ πρὸς τὸ ὕψος τοῦ τοιούτου πλοίου ἄχρι δηλονότι τῶν ζυγῶν αὐτοῦ ἐν οἷς ἐπίκεινται τὰ ταβλία τοῦ πλοίου. πλὴν διὰ τὴν συντομίαν ἐφ' ἐνὶ τόπῳ τὸ ὕψος τοῦ πλοίου ὀφείλεις μετρηῆσαι, ἐπάνω δηλαδὴ τοῦ ἑνὸς κούφου τιθεῖς, ἤγουν πρὸς τὴν κοιλίαν τοῦ κούφου ῥίζης τῶν ὠτίων τιθεῖς ἕτερον, καὶ ἐπάνω πάλιν τούτου ἕτερα ὡσαύτως ἄχρις ἂν ἐκ τῶν ζυγῶν, ὡς εἴρηται, ἐγγίσης εἶτε διστοίβην ἢ τριστοίβην ἢ τετραστοίβην ἢ πενταστοίβην ἢ καὶ πλεῖον πολλακίς εὐρεθῆ τὸ πλοῖον χωροῦν²⁴.*

Το στοίβαγμα ὀρθίων μαγαρικών μέσα στο κοίλο του πλοίου γινόταν ὅπως φαίνεται στον Πί ν. 15: ὠμοί, λαιμοὶ καὶ στόμια τεσσάρων μαγαρικών της κάτω στρώσης σχημάτιζαν υποδοχή κατάλληλη νὰ δεχθεῖ τὸ κάτω μέρος μαγαρικού της ἄνω στρώσης, ἐνῶ οἱ λαβὲς τους γέμιζαν παραπληρωματικὰ τους κενούς χώρους που σχηματίζονταν ἀνάμεσα στις στρώσεις καὶ στήριζαν τὰ μαγαρικά της ἄνω στρώσης ἀπὸ τὰ πλάγια. Ο τρόπος αὐτὸς τοποθέτησης των μαγαρικών μέσα στα πλοία ἀκολουθεῖ δύο βασικούς κανόνες φόρτωσης, τὴ μέγιστη ἐκμετάλλευση διαθέσιμου χώρου καὶ τὴ μέγιστη προφύλαξη των πῆλινων ειδῶν συσκευασίας ἀπὸ σπᾶσιμο, που εἶναι ἀποτέλεσμα τυχόν μετατόπισής τους. Με τὸν πανάρχαιο τρόπο φόρτωσης σε στοίβες ὅλο τὸ φορτίο γίνεται ἓνα σῶμα, που δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ μετατοπιστεῖ καὶ συντελεῖ ἐπιπλέον στὴν ευστάθεια τοῦ πλοίου.

Σύμφωνα με τὶς παραπάνω παρατηρήσεις γιὰ τὸν τρόπο μεταφοράς καὶ φόρτωσης των μαγαρικών στα πλοία, μποροῦν νὰ διακριθοῦν δύο βασικοὶ τύποι δοχείων, με κριτήριό τὸ σχῆμα τοῦ σώματος καὶ των λαβῶν τους, ἀνάμεσα στους οποίους κυμαίνονται καὶ ὅλα τὰ γνωστὰ παραδείγματα: μαγαρικά κοντόχοντρα ἢ στρογγυλά καὶ μαγαρικά μακρουλά ἢ ἐπιμήκη. Συγκρίνοντας τὰ δύο σχήματα βλέπουμε ὅτι ὅταν τὸ κάτω μέρος ἐνός μαγαρικού εἶναι κοντόχοντρο, τότε καὶ τὸ ἄνω μέρος εἶναι κοντόχοντρο με χαμηλὲς λαβές. Ὅταν τὸ κάτω μέρος εἶναι μακρουλό, τότε τὸ στόμιο ἀπομακρύνεται ἀπὸ τους ὠμούς, σχηματίζοντας ψηλὸ ἢ ψηλότερο λαιμὸ καὶ οἱ λαβὲς κατ' ἀνάγκη ἐπιμηκύνονται. Σχηματικὰ μπορούμε νὰ προσομοιάσουμε τὸ λειτουργικὸ σχῆμα τοῦ μαγαρικού με ῥόμβο, που τὸ κάτω μισὸ εἶναι ὅμοιο με τὸ ἄνω μισὸ. Με αὐτὸ τὸν τρόπο ἐπιτυγχάνεται ἡ προσαρμογὴ τῆς μίας στρώσης ἐπάνω στὴν ἄλλη.

Γι' αὐτὸ, θεωρητικὰ ἓνα καλὸ φόρτωμα πλοίου θὰ ἔπρεπε νὰ γίνεται με μαγαρικά ἰδίου σχήματος. Οὔτε ὁμως τὸ καράβι που ναυάγησε τὴν ἐποχὴ τοῦ Ηρακλείου (625/6) στὴ νησίδα Yassi Ada, οὔτε τὸ καράβι που ναυάγησε στις ἀρχές τοῦ 11ου αἰ. (1020-1025) στὸ Serçe Liman ἔφεραν φόρτωμα μαγαρικών ἰδίου σχήματος²⁵. Γιὰ τὸ καράβι στὸ Yassi Ada γνωρίζουμε ὅτι κουβαλοῦσε 850-900 μαγαρικά, ἀπὸ τὰ οποία τὰ περισσότερα ἦταν σφαιρικά καὶ τὰ λιγότερα

23. Wallinga 1964, 28-36.

24. Νέος Ἑλληνομνήμων 9 (1912), 166-167 («Τρία κείμενα συμβάλλοντα εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ναυτικοῦ παρὰ Βυζαντινοῖς»). Schilbach, Quellen, 127.27-128.7. Γιὰ τὴν καταμέτρηση των πλοίων στους βυζαντινοὺς χρόνους, βλ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου 1980, ἀριθ. ἐγγράφων 56, 58-60.

25. Yassi Ada I, 155 κ.ε. Bass - van Doorninck 1979, 126.

επιμήκη. Στην περίπτωση αυτή θα πρέπει να υποθέσουμε ότι τα σφαιρικά μαγαρικά ήταν τοποθετημένα σε φαρδύ ή ρηχό αμπάρι, ενώ τα επιμήκη σε στενό ή βαθύ αμπάρι²⁶.

Αν αυτή η άποψη, ότι το σχήμα δηλαδή των μαγαρικών σχετίζεται με το χώρο τοποθέτησής τους, είναι σωστή, τότε πρέπει να δεχθούμε σημαντική τυποποίηση στην παραγωγή βυζαντινών μαγαρικών, ως προς το σχήμα και το μέγεθός τους²⁷, όπως επίσης και εγκατάσταση εργαστηρίων κεραμικής κοντά στους τόπους παραγωγής προϊόντων και φόρτωσης των πλοίων.

Βυζαντινά εργαστήρια κατασκευής μαγαρικών, που θα έδιναν κάποια απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα, δεν έχουν ακόμη εντοπιστεί, πρόσφατες όμως έρευνες στη Θάσο εντόπισαν θέση εργαστηρίου κατασκευής περίφημων Θασιακών αμφορέων της αρχαιότητας στο νότιο τμήμα του νησιού, πολύ κοντά στη θάλασσα και σε περιοχή που είχε στην αρχαιότητα ελαιόδεντρα και αμπέλια. Σε παράλια επίσης θέση, κοντά στους Αλιείς Ερμιονίδας, εντοπίστηκαν κεραμικοί κλίβανοι αμφορέων τέλους 6ου-αρχών 7ου αι.²⁸.

Τύποι μαγαρικών

Βυζαντινά μαγαρικά από την Κωνσταντινούπολη, που είχαν χρησιμοποιηθεί ως υλικό πλήρωσης θόλων σε κτίσματα της περιοχής Μαγγάνων, που ανεγέρθηκαν από το Βασίλειο Α' (867-886), παρουσίασαν οι R. Demangel και E. Mamboury²⁹. Το υλικό αυτό υπήρξε σημείο αναφοράς για τις εργασίες του A. Iakobson, που μελέτησε και δημοσίευσε μαγαρικά από τα βόρεια παράλια της Μαύρης Θάλασσας, περιοχές της Νότιας Ρωσίας και τις ανασκαφές της Χερσώνας και παρουσίασε μια τυπολογική και χρονολογική κατάταξή τους³⁰. Με νεότερα ευρήματα από την περιοχή της Χερσώνας συμπληρώθηκαν οι παρατηρήσεις του A. Iakobson³¹. Ο I. Barnea παρουσίασε ευρήματα από τη Ρουμανία³² και η J. Čangona από τη Βουλγαρία³³, κάνοντας χρήσιμες παρατηρήσεις για την κατάταξή τους, τη χρονολόγηση

26. Ο κ. Frederick H. van Doorninck Jr., στον οποίο κοινοποίησα την άποψή μου αυτή, μου έγραψε τα ακόλουθα σχετικά με την τακτοποίηση των μαγαρικών στο ναυάγιο Yassi Ada, σε επιστολή του (1.6.1987): "Actually, you are basically right: the cylindrical amphoras were used in combination with the globular amphoras so as to make the fullest use of space within the hold. This was achieved by filling the space between the necks of the highest level of globular amphoras with cylindrical amphoras; presumably, the cylindrical amphoras were placed horizontally in order to do this. Although the hold does not appear to have been full of cargo at the time of the shipwreck, this would still have been a desirable arrangement, since the center of gravity within the hull was in this way lower than would have been the case if all the cargo had been carried in globular amphoras. Also of interest is the fact that they did not put any cylindrical amphoras in the midships part of the hold but only in the forward and after parts areas more accessible from the main hatch and a foreward hatch that we had hypothesized must have existed."

In analyzing the distribution of the cylindrical amphoras on the amphora plan, you must keep in mind that the ship was lying on a fairly steep slope with its bow pointing upslope and that it was also leaning over on its port side. Due to the strong list of the hull to port, the cylindrical amphoras, being the top layer of amphoras in the hold, all came to rest on the port side of the wreck, except for just a few that were among those amphoras that rolled downslope beyond the confines of the hold as the hull broke up and was flattened out, and although all the amphoras underwent considerable movement during the process of wreck formation, more of the cylindrical amphoras ended up overlying globular amphoras than ended up lying beneath globular amphoras".

27. Ο Pini 1981, 173 κ.ε., αναγνωρίζει τυποποιημένα ιταλικά εμπορικά δοχεία του Μεσαίωνα. Και στην αρχαιότητα και στο Μεσαίωνα επικρατούσε μια τάση για διεθνοποίηση των μεγεθών (Wallace 1984, 11-14).

28. Garlan 1979, Rudolf 1979, 302.

29. Demangel - Mamboury 1939, 148-152.

30. Iakobson 1950, Iakobson 1951, Iakobson 1979.

31. Romančuk 1981.

32. Barnea 1954, Barnea 1967, 249-268.

33. Čangona 1959. Τύπους βυζαντινών μαγαρικών δημοσίευσε και ο Lazarov 1975, 153-156, 200-202.

και τις πιθανές προελεύσεις τους. Οι Z. Brusici και F. Tartari δημοσίευσαν ευρήματα από ναυάγια στις ανατολικές ακτές της Αδριατικής, με ποικιλία σχημάτων, χωρίς όμως χρονολογικές ενδείξεις³⁴. Από περιοχές του Αιγαίου και της ανατολικής Μεσογείου υπάρχουν μεμονωμένα ευρήματα (βλ. παρακάτω). Η ανασκαφή του κάστρου Σαράντα Κολόνες στην Πάφο Κύπρου από τον A. Megaw, έδωσε τύπους βυζαντινών μαγαρικών που ήταν σε χρήση στον 9ο και στις αρχές του 13ου αι. στην ανατολική Μεσόγειο³⁵.

Οι εργασίες αυτές μαζί με άλλες, που παρουσίασαν μεμονωμένα ευρήματα, έκαναν γνωστούς τύπους μαγαρικών, που ήταν σε χρήση από την εποχή των Ισαύρων-Μακεδόνων έως την εποχή των Παλαιολόγων. Με βάση επίσης τα λίγα χρονολογημένα και στρωματογραφημένα ευρήματα έγιναν και προτάσεις για χρονολογική και τυπολογική κατάταξή τους σε επτά ομάδες:

1. Μαγαρικά 1ης ομάδας (επιμήκη ωσειδή και επιμήκη ραβδωτά).

Μαγαρικά με σώμα ωσειδές επιμήκες, που σε ορισμένα παραδείγματα διευρύνεται ελαφρώς στους ώμους, αποστρογγυλεμένο πάτο, ψηλό λαιμό και δύο λαβές στερεωμένες στους ώμους και στο μέσο του λαιμού ή αμέσως κάτω από το στόμιο και οι οποίες δεν ξεπερνούν ή μόλις φθάνουν το ύψος του χείλους. Η επιφάνεια των μαγαρικών αυτών είτε είναι λεία είτε φέρει παράλληλες αυλακώσεις διάφορου πλάτους, που ή καλύπτουν ολόκληρο το σώμα ή είναι περιορισμένες σε ζώνες, κυρίως στο ύψος των ώμων.

Μαγαρικά του σχήματος αυτού, που είναι επιβιώσεις υστερορωμαϊκών και αιγυπτιακών αμφορέων του 5ου-7ου αι. (Χερσών, ναυάγιο Yassi Ada (Πί ν. 16, αριθ. 1), Εμποριό Χίου, αμφορείς Μουσείου Αλικαρνασσού, Κύπρος)³⁶ και συνεχίστηκαν να εμφανίζονται έως το τέλος της α' χιλιετίας, βρέθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, ως υλικό πλήρωσης θόλου στην εκκλησία της Παναγίας Κυριώτισσας (;) (Kalenderhane) και χρονολογήθηκαν με επιφύλαξη στον 8ο-αρχές 9ου αι. (Πί ν. 16, αριθ. 2)³⁷. Πολλά παραδείγματα προέρχονται από τα βόρεια παράλια της Μαύρης Θάλασσας, τη Χερσόνα (Πί ν. 16, αριθ. 3) και άλλες περιοχές της Νότιας Ρωσίας³⁸. Χρονολογούνται από τον 8ο έως τον 9ο αι. και για ορισμένα από αυτά γνωρίζουμε πως ήταν ντόπια προϊόντα, αφού έχουν ανασκαφεί κεραμικά εργαστήρια κατασκευής τους (Βέρχνε-Σαλτόφσκ, Γιάλτα, 8ος-9ος αι.)³⁹. Παρόμοιου σχήματος μαγαρικά βρέθηκαν στην Κόρινθο (10ος αι.)⁴⁰ και στην Αίγινα (9ος-10ος αι.)⁴¹ (Πί ν. 16, αριθ. 4).

Παράλληλα με τα μαγαρικά αυτής της κατηγορίας, που όπως είπαμε θεωρούνται ύστερες επιβιώσεις αμφορέων του 5ου-7ου αι., εμφανίζονται και μαγαρικά ίδιου γενικού σχήματος βέβαια, άλλης όμως τεχνικής αντίληψης, των οποίων τα χαρακτηριστικά συναντώνται και σε σύγχρονά τους μαγαρικά άλλου τύπου (2ης ομάδας): αδρή κατασκευή, σώμα πιο κοντό

34. Brusici 1979, Tartari 1982.

35. Megaw 1971, Megaw 1972. Πρβλ. Zemer 1978².

36. Iakobson 1979, 15, εικ. 3, Yassi Ada I, 155-157, Alpözen 1975, 21 (αμφορείς 2 και 1. Οι 1 και 4 είναι νεότεροι και χρονολογούνται στον 9ο-10 αι.). Hayes 1980, 379, Scorpan 1976, πίν. VIII/1-3, XVI, Böttger 1967, 258, πίν. XIII/24-38, Hautumm 1981, Scorpan 1977, εικ. 12:1-3 (τύπος VIII).

37. Striker - Kuban 1975, 315. Πρβλ. Tartari 1982, 263, εικ. 24a (ύψ. 51, σωζ. διάμ. 33 εκ.), στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Δυρραχίου· το χρονολόγησε στον 3ο-5ο αι. Το δοχείο αυτό παρουσιάζει δυσκολίες όχι μόνο στη χρονολόγησή του αλλά και στην κατάταξή του. Ως κοντόχοντρο θα έπρεπε να καταταγεί στην επόμενη ομάδα 2, δεν παρουσιάζει όμως έντονα διευρμένους ώμους, που χαρακτηρίζουν την ομάδα αυτή. Πρβλ. ωσειδή αμφορέα από το πρόπυλο της S. Maria in Cosmedin στη Ρώμη (8ου-9ου αι.), Mazzucato 1977, 41, αριθ. 68.

38. Iakobson 1951, 331, εικ. 4:15-20, Iakobson 1979, 30-31, εικ. 12:1-6, Romančuk 1981, 329-330, εικ. 4:4, 5:1-4.

39. Iakobson 1951, 331, εικ. 4:16, Baranov 1979, 115, εικ. 3.

40. Stillwell MacKay 1967, 274, αριθ. 34, 35.

41. Alt-Ägina I:2, 68, 70, αριθ. 105-109.

και λαιμός πιο κοντός. Το σώμα φέρει συνήθως πλατιές ραβδώσεις και οι λαβές στερεώνονται στους ώμους και αμέσως κάτω από το χείλος, το οποίο σε πολλές περιπτώσεις δε διακρίνεται. Μαγαρικά της κατηγορίας αυτής έχουν βρεθεί στη Σωζόπολη (9ου-10ου αι.), στη Χερσώνα (Πί ν. 16, αριθ. 5) και σε άλλες περιοχές της Νότιας Ρωσίας (9ου-10ου αι. και ορισμένα παραδείγματα 8ου-9ου αι.)⁴². Η επιβίωση αυτού του ωοειδούς σχήματος και μετά το 10 αι. —μολονότι γίνεται μικρότερο και σφαιροειδές, βλ. λαγήνια— δεν πρέπει να αποκλειστεί, αν κρίνει κανείς από τα δοχεία που βρέθηκαν στο Άργος (τέλος 11ου-αρχές 12ου αι.)⁴³ και σε ναύαγια κοντά στα νησιά Mljet και Šipan της ανατολικής Αδριατικής⁴⁴, όπου το επιμήκες σώμα συνδυάζεται με μεταγενέστερα στοιχεία (9ου-12ου αι.), όπως είναι οι ελαφρώς ανυψωμένες λαβές ή ο χαμηλός λαιμός (Πί ν. 16, αριθ. 6).

2. Μαγαρικά 2ης ομάδας (αχλαδόσχημα και κοντόχοντρα στρογγυλά).

Μαγαρικά με σώμα διευρυμένο εμφανώς στους ώμους, στενότερο και αποστρογγυλεμένο πάτο, ψηλό λαιμό και δύο λαβές, που πιάνουν στους ώμους και στο μέσο του λαιμού, βρέθηκαν στην Κύπρο, στο κάστρο Σαράντα Κολόνες στην Κάτω Πάφο, σε στρώμα των αρχών του 9ου αι.⁴⁵. Το εικονιζόμενο παράδειγμα (Πί ν. 17, αριθ. 1) φέρει παράλληλες λεπτές αυλακώσεις στους ώμους. Ανάλογο μαγαρικό από το Άργος, που χρονολογήθηκε στην ίδια εποχή⁴⁶, φέρει δύο μεγάλες τοξωτές λαβές πεπλατυσμένες, έξεργο κομβίο στο κέντρο της βάσης και παράλληλες λεπτές αυλακώσεις στο λαιμό και στη βάση (Πί ν. 17, αριθ. 2). Τα μαγαρικά αυτά είναι ύστερα παραδείγματα προγενέστερου, γνωστού στον 6ο-8ο αι. τύπου⁴⁷ και αφετηρία άλλης κατηγορίας μαγαρικών, που επικρατούν μαζί με τα επιμήκη ραβδωτά μαγαρικά της προηγούμενης ομάδας στον 9ο-10ο αι. και επεκτείνονται έως τις αρχές του 11ου αι. Τα μαγαρικά αυτά είναι κοντόχοντρα, με αχλαδόσχημο σώμα και έντονα διευρυμένους ριχτούς ώμους, στρογγυλά σχεδόν⁴⁸. Είναι φτιαγμένα από ρόδινο ή κιτρινωπό πηλό και ορισμένα παραδείγματα καλύπτονται από λεπτό στρώμα υπόλευκου επιχρίσματος. Το πλάσιμό τους είναι αδρό, έτσι ώστε ευκρινώς διακρίνεται ότι ο στενότερος από τους ώμους και αποστρογγυλεμένος πάτος τους κατασκευαζόταν χωριστά από το υπόλοιπο τμήμα: οριζόντιες ραβδώσεις, που καλύπτουν την επιφάνεια του δοχείου, χάνονται στο σημείο ραφής των δύο κομματιών⁴⁹.

42. Čangova 1959, 251, εικ. 6, Jakobson 1950, 106, εικ. 60, Jakobson 1951, 331-333, εικ. 5, 6:21-26, Jakobson 1979, 72, εικ. 13:1-3 (8ος-9ος αι.), 43:3-4 (9ος-10ος αι.). Ο Jakobson υποστηρίζει ότι στα βόρεια παράλια της Μαύρης Θάλασσας καθιερώνονται μετά το 900 νέοι τύποι εμπορικών δοχείων μεταφοράς (επιμήκεις και αχλαδόσχημοι), μικρού σχετικά μεγέθους (ύψ. έως 30 εκ.), επειδή η περιοχή της Χερσώνας μπόρεσε σε νέα περίοδο οικονομικής ανάπτυξης. Πρβλ. όσα σημειώνει για την εξέλιξη του σχήματος ο Mazzucato 1977, 40.

43.: Piérart - Thalmann 1980, 477, αριθ. B2.

44. Brusić 1979, 41, πίν. 1:4, V:2. Tartari 1982, 263, εικ. 24b (ύψ. 45, διάμ. 27,5 εκ.), στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Δυρραχίου· το χρονολόγησε στον 3ο-6ο αι.

45. Megaw 1971, 131, αριθ. 22 και Megaw 1972, 328.

46. Piérart - Thalmann 1980, 466, αριθ. A' /3. Το αγγείο δε χρονολογήθηκε από στρωματογραφικά ευρήματα, αλλά από το συσχετισμό του σχήματός του με το προηγούμενο μαγαρικό από την Κάτω Πάφο. Πρβλ. άνω τμήμα μαγαρικού με μεγάλες τοξωτές λαβές, αλλά στενότερο στόμιο (8ου αι.), από τον Άγιο Πολύεγκτο στην Κωνσταντινούπολη (Hayes 1980, εικ. 16:1) και σφαιροειδές μαγαρικό 8ου-9ου αι. από την Πλίσκα, με μεγάλες τοξωτές λαβές (Čangova 1959, 249, εικ. 4:1).

47. Στα όσα σημειώνει ο Megaw 1972, 328 για την αναγωγή του σχήματος σε αρχαιότερα παραδείγματα, βλ. Scouran 1977, εικ. 10 (τύπος VI), Aupert 1980, 440, Hayes 1980, 379 και Rudolf 1979, όπου η παραγωγή αμφορέων του τέλους 6ου-αρχών 7ου αι. στην περιοχή Αλιέων Ερμιονίδας (Αργολίδας) είναι βεβαιωμένη με την εύρεση κεραμικών φούρνων. Πρβλ. Megaw - Jones 1983, 246.

48. Δοχεία της ομάδας αυτής εννοεί ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Έκθεσις, 673.4, όταν αναφέρεται σε *μαγαρικά στρογγύλα*.

49. Για τα χαρακτηριστικά των μαγαρικών της ομάδας αυτής, βλ. Čangova 1959, 250.

Μεταξύ των μαγαρικών της ομάδας αυτής διαφοροποιήσεις στηρίζονται στο σχήμα των λαβών, που είναι συνάρτηση του μεγέθους λαιμού και στομίου. Μαγαρικά με χαμηλό λαιμό και δύο μικρές, ογκώδεις και καμπύλες λαβές βρέθηκαν στα Μάγγανα της Κωνσταντινούπολης, χρησιμοποιημένα ως υλικό πλήρωσης θόλων κτισμάτων χρονολογημένων στην εποχή του Βασιλείου Α' (867-886)⁵⁰, στην Dipogetia, ως χαρακτηριστικό παράδειγμα «σφαιροειδούς» σχήματος μαγαρικών 10ου-11ου αι.⁵¹, στο Svišton (10ου αι.)⁵² και σε ναυάγιο βορειο-ανατολικά της Λήμνου⁵³ (Πί ν. 17, αριθ. 3 και Πί ν. 39β).

Μαγαρικά κατασκευασμένα με ψηλότερο λαιμό έχουν ως αποτέλεσμα οι δύο ογκώδεις λαβές να παρουσιάζονται λιγότερο ή περισσότερο έντονα γωνιώδεις. Μαγαρικά της κατηγορίας αυτής βρέθηκαν στην Αγία Ειρήνη Κωνσταντινούπολης (10ου αι.)⁵⁴, στη Χερσώνα (9ου-10ου αι.)⁵⁵, στο Σαρκέλ (9ου-10ου αι.), όπου θεωρείται ότι μεταφέρθηκαν από την Ταυρίδα⁵⁶, κέντρο διακομιστικού εμπορίου με το Βυζάντιο, στο χωριό Πόπινα κοντά στη Σιλίστρια (9ου-10ου αι.)⁵⁷, στην Αχρίδα (Πί ν. 17, αριθ. 4), όπου μαζί με άλλα πήλινα δοχεία χρησιμοποιήθηκαν ως υλικό πλήρωσης θόλου της Αγίας Σοφίας και χρονολογήθηκαν από την Β. Aleksova στο τέλος του 10ου-αρχές 11ου αι.⁵⁸, σε ναυάγιο κοντά στο νησί Mljet της ανατολικής Αδριατικής⁵⁹, σε ναυάγιο στο Serçe Liman, απέναντι από τη Ρόδο (Πί ν. 17, αριθ. 5), που είναι και τα υστερότερα καλά χρονολογημένα παραδείγματα, γιατί γνωρίζουμε ότι το καράβι όπου ήταν φορτωμένα, βούλιαξε στα 1020-1025⁶⁰.

Στην ίδια ομάδα μαγαρικών μπορούν να ενταχθούν και ορισμένα άλλα παραδείγματα με ιδιαίτερα ψηλό λαιμό και γωνιώδεις λαβές που δεν ξεπερνούν στο ύψος το χείλος. Βρέθηκαν στη Χερσώνα⁶¹ (Πί ν. 17, αριθ. 6), στα ίδια στρώματα με τα προηγούμενα μαγαρικά (9ου-10ου αι.), και σε ναυάγιο κοντά στο νησί Mljet της ανατολικής Αδριατικής⁶².

Μαγαρικά της ομάδας αυτής προέρχονται από κάποιο βυζαντινό κέντρο παραγωγής, αν κρίνει κανείς από τα σφραγίσματα ή τα χαράγματα που φέρουν μερικά από αυτά⁶³.

3. Μαγαρικά 3ης ομάδας (οξυπύθμενα μεγάλα και οξυπύθμενα μικρά).

Μεταγενέστερη εξέλιξη των παλαιοχριστιανικών οξυπύθμενων αμφορέων, χωρίς έμβολο στη βάση και στρογγυλό δακτύλιο γύρω στο στόμιο, είναι τα βυζαντινά μαγαρικά με οξυπύθμενο αυλακωτό σώμα και δύο φαρδιές λαβές, στερεωμένες στους ώμους, κοντά στη βάση

50. Demangel - Mamboury 1939, εικ. 198:4, 199 (μεσαίο).

51. Barnea 1954, 529, Barnea 1967, εικ. 154:1.

52. Čangova 1959, 250, εικ. 5, όπου και άλλα ανάλογα παραδείγματα από τη Βουλγαρία. Dončeva-Petkova 1977, 101, εικ. 30, μαγαρικά τύπου I/B. Πρβλ. και τύπο II, 102.

53. Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής, αριθ. 3680.

54. Peschlow 1977/8, 413, αριθ. 125.

55. Iakobson 1950, 155, εικ. 91. Iakobson 1979, 72, εικ. 43:1,2.

56. Iakobson 1951, 335, εικ. 6:27. Επί Θεοφίλου (829-842) η Χερσών υπήρξε πρωτεύουσα βυζαντινού θέματος και ο Χαγάνος των Χατζάρων κάλεσε βυζαντινούς μηχανικούς να κτίσουν στις εκβολές του Ντον, στο Σαρκέλ, ένα κάστρο (Ostrogorsky, Ιστορία, Β', 80).

57. Čangova 1959, 250, εικ. 4:2, όπου και άλλα παραδείγματα από τη Βουλγαρία. Dončeva-Petkova 1977, 100, μαγαρικά τύπου IA.

58. Aleksova 1960, 211, σχέδ. T1:1. Πρβλ. Aleksova 1966, πίν XI:57.

59. Brusić 1979, 39, πίν. I:2 και IV:1.

60. Bass - van Doorninck 1978, 126, εικ. 9, Bass 1979, εικ. 5. Παρόμοιο σχήμα φαίνεται να έχουν μαγαρικά από την Αντιόχεια που εικονίζονται στη γενική φωτογραφία 96 (Antioch-on-the-Orontes IV, 103) και χρονολογήθηκαν στο 10ο αι., επειδή βρέθηκαν κάτω από σπίτια του 11ου αι.

61. Iakobson 1950, 155, εικ. 91, Iakobson 1951, 335, εικ. 6:28, Iakobson 1979, 72, εικ. 43:7. Πρόκειται για μεγάλα δοχεία, ύψ. 50 εκ. περίπου.

62. Brusić 1979, 38, πίν. I:3 και III:1.

63. Τη βυζαντινή προέλευσή τους υποστήριξαν οι Barnea 1954, 529 και Bass - van Doorninck, 126.

του ψηλού συνήθως λαιμού και αμέσως κάτω από το χείλος. Τα μαγαρικά αυτά, κατασκευασμένα από ρόδινο ή κόκκινο πηλό, είναι λόγω του σχήματός τους δοχεία μεγάλου μεγέθους, που το ύψος τους ξεπερνά το μισό μέτρο⁶⁴.

Μαγαρικά της κατηγορίας αυτής βρέθηκαν στα βόρεια παράλια της Μαύρης Θάλασσας (9ου-10ου αι.)⁶⁵ (Π ί ν. 18, αριθ. 1), στα εμπορικά καταστήματα της Πρεσθλάβας (Π ί ν. 18, αριθ. 2), μαζί με νομίσματα του 10ου αι. και μολύβδινες σφραγίδες του 11ου αι.⁶⁶, στην Di-nogetia (11ου-12ου αι.)⁶⁷ (Π ί ν. 18, αριθ. 3) και σε ναυάγιο κοντά στις ακτές της ανατολικής Αδριατικής⁶⁸.

Στην ίδια ομάδα συμπεριλαμβάνουμε και μικρότερου μεγέθους μαγαρικά, που το ύψος τους δε φθάνει το μισό μέτρο, με αυλακωτό σώμα, μακρουλό και μυτερό στο κάτω μέρος, που τείνει προς το οξυπύθμενο. Είναι παραλλαγές μαγαρικών των δύο προηγούμενων ομάδων.

Μαγαρικά της κατηγορίας αυτής με φαρδύ, χωνοειδές στόμιο και δύο χοντρές λαβές, στερεωμένες στους ώμους και στο άνω μέρος του λαιμού, βρέθηκαν στη Χερσώνα (9ου-11ου αι.)⁶⁹ (Π ί ν. 18, αριθ. 4). Ίδιου σχήματος μαγαρικά από ρόδινο ή κόκκινο πηλό βρέθηκαν στα εμπορικά καταστήματα της Πρεσθλάβας, μαζί με κεραμική 9ου-11ου αι., νομίσματα του 10ου αι. και μολύβδινες σφραγίδες του 11ου αι.⁷⁰. Ένα παράδειγμα από αυτά έχει στενό, ψηλό λαιμό και χοντρές λαβές, ενώ σε δεύτερο παράδειγμα το στόμιο είναι φαρδύ και χωνοειδές και οι λαβές πλατιές. Κοινό χαρακτηριστικό τους είναι ότι οι λαβές αρχίζουν από την άκρη σχεδόν του στομίου. Τα εμπορικά αυτά δοχεία θεωρούνται παραλλαγή μαγαρικών της 1β ομάδας. Μαγαρικά ίδιας κατηγορίας βρέθηκαν, χρησιμοποιημένα ως υλικό πλήρωσης θόλων κτισμάτων εποχής του Βασιλείου Α' (867-886), στα Μάγγανα Κωνσταντινούπολης⁷¹. Τα δοχεία αυτά, ύψ. 30 εκ. (Π ί ν. 18, αριθ. 5), παρουσιάζουν φαρδύ στόμιο, χαμηλό, ογκώδη λαιμό και φέρουν δύο χοντρές, σχετικά μεγάλες τοξωτές λαβές, στερεωμένες στους ώμους και στην άκρη σχεδόν του στομίου. Μαγαρικά από ναυάγιο κοντά στο νησί Mljet της ανατολικής Αδριατικής (Π ί ν. 18, αριθ. 6) έχουν ιδιαίτερα διευρυμένους ώμους, πολύ χαμηλό λαιμό και δύο μικρές, καμπύλες λαβές, που αρχίζουν από την άκρη του στομίου⁷². Επειδή τα χαρακτηριστικά αυτά συναντώνται σε μαγαρικά της 2ης ομάδας, μπορούμε να υποθέσουμε ότι το σχήμα των δοχείων της Mljet είναι παραλλαγή του σχήματος των μαγαρικών της 2β ομάδας.

4. Μαγαρικά 4ης ομάδας (αχλαδόσχημα με υψωμένες λαβές).

Το αχλαδοειδές σχήμα επικρατεί στα μαγαρικά του 10ου-11ου αι. είτε με την κοντή μορφή της 2ης ομάδας είτε με τη μακρουλή της 3ης ομάδας. Παράλληλα όμως εμφανίζεται και

64. Για τα γενικά χαρακτηριστικά αυτής της ομάδας των μαγαρικών, βλ. Čangova, 1959, 252.

65. Jakobson 1979, 72, εικ. 43:1a-c.

66. Čangova 1959, 252, εικ. 4:3, Dončeva-Petkova 1977, 103, τύπος IV, εικ. 30:370, πίν. XXX:369.

67. Barnea 1954, 530, εικ. 3:4, Barnea 1967, εικ. 159:3.

68. Brusić 1979, πίν. I:1,6. Tartari 1982, 260, εικ. 22 (ύψ. 54, διάμ. 22,2 εκ.), στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Δυρραχίου· το χρονολόγησε στον 3ο-4ο αι.

69. Jakobson 1951, 333, πίν. 6:24, Romančuk 1981, 331, εικ. 6:5.

70. Čangova 1959, 251, εικ. 4:4,5. Παρόμοιου σχήματος μαγαρικό από την Πρεσθλάβα (Dončeva-Petkova 1977, 103, τύπος III, εικ. 30:363 και πίν. XXX:363), του 10ου αι., φέρει την επιγραφή ΤΔΥΔΙ/ΙΜΙΤΡ, που νομίζω ότι μπορεί να διαβαστεί: «Τ(ου) δ(ούλο)υ (του Θεού) Δι(ι)μιτρ(ίου)».

71. Demangel - Mamboury 1939, εικ. 198:5. Ίδιου μεγέθους και σχήματος φαίνονται να έχουν τα μαγαρικά από την Αντιόχεια που απεικονίζονται στη γενική φωτογραφία 96 (Antioch-on-the-Orontes IV).

72. Brusić 1979, πίν. I:8 και IV:3.

η σταδιακή ανύψωση των λαβών, που δεν είναι γνωστή στα πρώιμα μαγαρικά⁷³, και μαζί με την επιμήκυνση του σώματος γίνονται τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ενός νέου τύπου βυζαντινού μαγαρικού. Τούτο δε διέφυγε της προσοχής της βυζαντινής λαϊκής θυμοσοφίας, η οποία παρομοίασε αυτό το κοινό πήλινο εμπορικό δοχείο σαν σώμα με φτερά. Χαρακτηρίζοντας μάλιστα επιγραμματικά πράγματα και καταστάσεις και θέλοντας να ειρωνευθεί τα ανόμοια, όταν αυτά εμφανίζονται ως συγγενή, διατύπωσε την παροιμία: *ἄγγελος καὶ ὠτίον μαγαρικοῦ*⁷⁴.

Κατά το 10ο-11ο αι. εμφανίζεται ιδιαίτερος τύπος μαγαρικού με έντονα αχλαδόσχημο, λείο ή ραβδωτό σώμα, αποστρογγυλεμένο πάτο, στενό και ψηλό λαιμό και δύο χοντρές λαβές, που στερεώνονται στην άκρη των ώμων, ανυψώνονται κατακόρυφα πάνω από το ύψος του χείλους, κάμπτονται απότομα και πιάνουν κάτω από το χωνοειδές στόμιο, που σε ορισμένα παραδείγματα εμφανίζει στην άκρη του χείλους χαρακτηριστική αναδίπλωση.

Μαγαρικά του τύπου αυτού βρέθηκαν στη Χερσόνα και στο Σαρκέλ⁷⁵ (Πί ν. 19, αριθ. 1), στην *Dinogetia*⁷⁶, στην Πλίσκα⁷⁷ και τα Μάγγανα Κωνσταντινούπολης (Πί ν. 19, αριθ. 3), όπου μαζί με κοντόχοντρα αχλαδόσχημα μαγαρικά, τυπικά του 10ου αι., χρησιμοποιήθηκαν ως υλικό πλήρωσης θόλων σε κτίσματα εποχής του Βασιλείου Α' (867-886)⁷⁸.

Εκτός από αυτά τα τυπικά μαγαρικά της ομάδας στα Μάγγανα, βρέθηκαν επίσης μαγαρικά με ωσειδές, ραβδωτό σώμα, χαμηλό λαιμό και δύο λαβές, που στερεώνονται στους ώμους, ανυψώνονται κατακόρυφα και μόλις ξεπεράσουν το χείλος καμπυλώνουν απότομα και πιάνουν γύρω από το στόμιο⁷⁹. Το χαρακτηριστικό των υπερυψωμένων καμπύλων λαβών οδηγεί σε τρία μαγαρικά ωσειδούς-αχλαδοειδούς σχήματος με δύο μεγάλες τοξωτές λαβές, που στερεώνονται στους ώμους, ανυψώνονται, ξεπερνούν το χείλος και πιάνουν στο μέσο του λαιμού. Το χείλος φέρει χαρακτηριστικό δακτύλιο. Το ένα μαγαρικό προέρχεται από ναυάγιο κοντά στο νησί *Mljet* της ανατολικής Αδριατικής, το δεύτερο από τη θάλασσα των Αντικυθήρων (Πί ν. 19, αριθ. 4) και το τρίτο βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Δυρραχίου⁸⁰.

Η σταδιακή ανύψωση των λαβών και η επιμήκυνσή του σώματος, που θα καταλήξει στα τυπικά μαγαρικά της επόμενης ομάδας, του 12ου-13ου αι. κυρίως, δημιούργησε ενδιάμεσους τύπους, στους οποίους ανήκει μαγαρικό από το *Atlit* (13ου αι.) (Πί ν. 19, αριθ. 5), με έντονα διαγραφόμενο αχλαδόσχημο σώμα, ζώνες λεπτών αυλακώσεων στους ώμους και δύο χοντρές γωνιώδεις λαβές, που υψώνονται πάνω από το τονισμένο με λεπτό δακτύλιο χείλος και πιάνουν στο άνω μέρος του λαιμού⁸¹. Πιο χαρακτηριστικά είναι μαγαρικά από τη Χερσόνα (10ου-11ου και 12ου-13ου αι.) (Πί ν. 19, αριθ. 2, 6) και από τη Χίο, που ενώ έχουν

73. Jakobson 1951, 338-340.

74. ΒΒΠ Β'/II, 105.

75. Jakobson 1951, 339, πίν. 10:33, 34, Jakobson 1979, 110, εικ. 68:1,3,4.

76. Barnea 1967, εικ. 159:1.

77. Čangovč 1959, 255, εικ. 10.

78. Demangel - Mamboury 1939, εικ. 198:1, 199. Τα μαγαρικά της ομάδας αυτής είναι τα περισσότερα και φθάνουν στο ποσοστό 75% των ευρημάτων από τα Μάγγανα (σ. 149). Πιθανώς ο τύπος αυτός των μαγαρικών κατασκευάσταν στην Κωνσταντινούπολη. Κομμάτια ίδιου σχήματος μαγαρικών βρέθηκαν στο Πόρτο-Λάγο (Θράκη).

79. Demangel - Mamboury 1939, εικ. 198:2.

80. Brusić 1979, πίν. I:5. Coldstream 1972, 269, εικ. 18. Χρονολογήθηκε γενικά στο 12ο αι. Tartari 1982, 265, εικ. 28.

81. Johns 1936, 48, εικ. 14:10. Πρβλ. επίσης δύο μαγαρικά από την ανατολική Αδριατική με αχλαδόσχημο-επίμηκες, ραβδωτό σώμα και δύο γωνιώδεις λαβές, που υψώνονται πάνω από το τονισμένο με λεπτό δακτύλιο χείλος και πιάνουν στο μέσο του λαιμού (Brusić 1979, πίν. IV:2,4). Γωνιώδεις λαβές έχει και κομμάτι μαγαρικού από το λιμάνι της Αθηδόνδας (Schläger - Blackman - Schäfer 1968, 88, εικ. 89).

στο σώμα όλα τα γνωρίσματα των μαγαρικών της ομάδας αυτής, είναι ψηλότερα και πιο επιμήκη από αυτά⁸², στο λαιμό και τις λαβές.

5. Μαγαρικά 5ης ομάδας (ατρακτοειδή με υψωμένες λαβές).

Τα μαγαρικά της ομάδας αυτής αποτελούν εξελικτικό, όπως είδαμε, τύπο των προηγούμενων και διαφέρουν από αυτά ως προς το περισσότερο επίμηκες και στενό, σχεδόν ατρακτοειδές αυλακωτό σώμα, τον ψηλό και στενό λαιμό και τις υπερβολικά ψηλές και χοντρές λαβές, που αρχίζουν από τους ώμους, υψώνονται πάνω από το χείλος, κάμπτονται και κατεβαίνουν έως το στόμιο του σκεύους, που δε διακρίνεται.

Τα μαγαρικά αυτά είχαν πλατιά διάδοση. Βρέθηκαν σε διάφορες περιοχές (Πλίσκα, Σιλίστρια, Σωζόπολη) (Πί ν. 20, αριθ. 1) και χρονολογήθηκαν στον 11ο-12ο αι., επειδή ακριβώς δε βρέθηκαν μαζί με κεραμική του 10ου ή του 13ου αι.⁸³. Στην *Dinogetia* της Ρουμανίας βρέθηκαν σε σημαντικούς αριθμούς στις καμένες χωματοκαλύβες και χρονολογήθηκαν στο β' μισό του 11ου-12ου αι.⁸⁴ (Πί ν. 20, αριθ. 2-3). Παρόμοιου σχήματος μαγαρικά βρέθηκαν στη θάλασσα των Αντικυθήρων (Πί ν. 20, αριθ. 4), στο ευβοϊκό λιμάνι της Ανθηδόνας και στον κόλπο του Μαραθώνα (Κυνόσουρα)⁸⁵. Βρέθηκαν επίσης παραδείγματα μικρότερου μεγέθους στα άνω στρώματα της Χερσώνας (12ος-13ος αι.), στο Σαρκέλ και στις ακτές της Μαύρης Θάλασσας προς την πλευρά του Καυκάσου. Παρόμοιο με αυτά μαγαρικό βρέθηκε ως υλικό πλήρωσης στο ναό του Μστισλάβ, στο Βλαδιμίρ του Βελίνσκ, που χρονολογείται στο 1160⁸⁶ (Πί ν. 20, αριθ. 5).

Το σκεύος εμφανίζεται στα τέλη του 11ου αι., είχε όμως διάδοση κυρίως στο 12ο αι., ενώ επέζησε και στο 13ο αι., όπως έδειξαν νεότερα ευρήματα από τη Χερσώνα⁸⁷ (Πί ν. 20, αριθ. 6) και από το κάστρο Σαράντα Κολόνες στην Πάφο της Κύπρου, όπου βρέθηκε στο στρώμα καταστροφής του κάστρου από σεισμό το 1222⁸⁸ (Πί ν. 20, αριθ. 7).

6. Μαγαρικά 6ης ομάδας (κοντόχοντρα, στρογγυλά με υψωμένες λαβές και ενδιάμεσοι τύποι).

Οι έρευνες στη Χερσώνα έδειξαν ότι στα άνω οικιστικά στρώματα της πόλης (12ος-13ος και εν μέρει 14ος αι.) βρίσκονται και μαγαρικά μεγάλου μεγέθους (ύψ. 35-65 εκ. μαζί με τις λαβές), με έντονα αχλαδοειδές, φουσκωμένο στους ώμους, σχεδόν σφαιροειδές, λείο ή ραβδωτό σώμα, αποστρογγυλεμένο και στενότερο πάτο, που δείχνει ότι κατασκευαζόταν χωριστά από το υπόλοιπο σώμα. Υψωμένες επάνω από το στόμιο του αγγείου, τοξοειδείς ή γωνιώδεις χοντρές λαβές στερεώνονται στους ώμους και στο χωνοειδές στόμιο, που ενώνεται απευθείας με το σώμα, χωρίς λαιμό (Πί ν. 21, αριθ. 1-2). Μαγαρικά του σχήματος αυτού

82. Iakobson 1979, εικ. 68:2 (10ος-11ος αι.), Romančuk 1981, εικ. 6:5 (12ος-13ος αι.). Garnett - Boardman 1961, 113, αριθ. 37 (probably medieval). Το μαγαρικό από τη Χίο σώζει μόνον το άνω τμήμα του· φαίνεται όμως ότι και στις λεπτομέρειες είναι ίδιο με το μαγαρικό από τη Χερσώνα.

83. Čangova 1959, 256, εικ. 11.

84. Barnea 1967, εικ. 159:4,5.

85. Coldstream 1972, 270, εικ. 87:19. Χρονολογήθηκε γενικά στο 12ο αι. Schläger - Blackman - Schäfer 1968, 89, εικ. 90, Braemer - Marcadé 1953, 144, εικ. 6.

86. Iakobson 1951, 342, εικ. 10:35, Iakobson 1979, 110, εικ. 68:5-8.

87. Ο Iakobson 1951, 339, εικ. 10:35,36, χρονολόγησε τα μαγαρικά της ομάδας αυτής στον 11ο-12ο αι. Αργότερα όμως (Iakobson 1979, 110, εικ. 68:5-8), τα χρονολόγησε στο 12ο-13ο αι. Πρβλ. Romančuk 1981, 331, εικ. 6:6-9. Πιθανώς βυζαντινό και όχι παλαιοχριστιανικό είναι το μαγαρικό από τις Κεγχρεές, με οξυπύθμενο σώμα και ανυψωμένες λαβές που συγκλίνουν στο στόμιο (Kenchreai IV, 116, αριθ. RC20, πίν. 27).

88. Megaw 1972, 334, εικ. 27. Πρβλ. Zemer 1978², αριθ. 71.

βρέθηκαν επίσης στο άνω στρώμα του Εσκή-Κερμέν (12ος-13ος αι.) και του Σαρκέλ (τέλος 11ου αι.). Ο τύπος αυτός μαγαρικού είχε μεγάλη διάδοση, όχι μόνο στις βόρειες ακτές της Μαύρης Θάλασσας, αλλά και στην περιοχή του ποταμού Δον και αλλού. Τα μεγάλα μεγέθη είναι συχνότερα από τα μικρά⁸⁹.

Παρόμοιου σχήματος και μεγέθους μαγαρικά χρησιμοποιήθηκαν ως υλικό πλήρωσης στην οροφή της κρύπτης της εκκλησίας του Παντοκράτορα στη Μεσημβρία (12ου-13ου αι.)⁹⁰ (Πί ν. 21, αριθ. 3).

Στο κάστρο Σαράντα Κολόνες στην Κάτω Πάφο, βρέθηκε καλά χρονολογημένο στις αρχές του 13ου αι. μαγαρικό της ομάδας αυτής (Πί ν. 21, αριθ. 4). Έχει σώμα περισσότερο σφαιροειδές και λιγότερο αχλαδόσχημο, με ζώνη λεπτών αυλακώσεων στους ώμους και δύο χοντρές τοξωτές λαβές, που υψώνονται πάνω από το χείλος και συγκλίνουν στο σημείο όπου χαμηλός λαιμός και στόμιο είναι ενσωματωμένα⁹¹.

Το σχήμα της ομάδας αυτής των μεγάλων μαγαρικών του 12ου-13ου αι. προέρχεται από τα κοντόχοντρα αχλαδόσχημα μαγαρικά του 10ου αι.⁹² (ομάδα 2). Ενδιάμεσοι τύποι είναι μαγαρικά του 11ου-12ου αι. από την *Dinogetia* (Πί ν. 21, αριθ. 5), τη Μεσημβρία (Πί ν. 21, αριθ. 6), από τη χερσόνησο *Ostrice* και το νησί *Hvar* (Πί ν. 21, αριθ. 7) της ανατολικής Αδριατικής⁹³, που μοιάζουν με τα μαγαρικά του 10ου αι. ως προς τις μικρές αναλογίες, το ελαφρώς επίμηκες, αχλαδοειδές σχήμα, τις τοξωτές, χοντρές λαβές και τις πλατιές, κυρτές ραβδώσεις. Με τα μαγαρικά της ομάδας αυτής μοιάζουν ως προς το σφαιροειδές, αχλαδοειδές σχήμα και τις γωνιώδεις λαβές.

7. Μαγαρικά 7ης ομάδας (ατρακτοειδή επιμήκη).

Σε μια χρονικά τελευταία ομάδα ανήκουν τα μαγαρικά που βρέθηκαν χρησιμοποιημένα ως υλικό πλήρωσης των κενών που δημιουργούνται στην τοιχοδομία, ανάμεσα στους γωνιαίους τρουλίσκους και στις καμάρες, στην εκκλησία του Αφεντικού (1310) στο Μυστρά⁹⁴ (Πί ν. 22, αριθ. 1 και Πί ν. 39α). Τα αγγεία αυτά, που φθάνουν σε ύψος μέχρι 45 εκ., έχουν χαρακτηριστικό επίμηκες, ατρακτοειδές ραβδωτό σώμα, με αποστρογγυλεμένο πάτο και δύο πεπλατυσμένες λαβές, που πιάνουν στην άκρη των ώμων, υψώνονται σχεδόν κατακόρυφα και συγκλίνουν απότομα στο στόμιο, που ανοίγεται στην κορυφή του αγγείου χωρίς λαιμό. Το 1310 είναι ένα *terminus ante quem* για την κυκλοφορία των δοχείων αυτών και ένα από τα τελευταία χρονικά σημεία εμφάνισης πηλινών εμπορικών δοχείων. Παρόμοια είναι δύο μαγαρικά που προέρχονται από ναυάγιο της ανατολικής Αδριατικής, στη Μονή Φραγκισκανών στο Κγρανί (Πί ν. 22, αριθ. 2) και στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Δυρραχίου⁹⁵.

Η παρουσίαση των βυζαντινών μαγαρικών σε επτά ομάδες σχημάτων ακολουθεί σε γενικές γραμμές και ανακεφαλαιώνει γνωστά συμπεράσματα. Δεν παύει όμως να είναι εν πολλοίς συμβατική. Το σχήμα κάθε μαγαρικού είχε άμεση σχέση με συγκεκριμένο τόπο κατασκευής

89. Jakobson 1950, 104, Jakobson 1951, 340, 11:37-39, Jakobson 1979, 111, εικ. 69:1-5.

90. Čangova 1959, 257, εικ. 12.

91. Megaw 1971, 124, Megaw 1972, 334, εικ. 23.

92. Čangova 1959, 257-258.

93. Barnea 1967, εικ. 159:2,6. Čangova 1959, 258, εικ. 13. Brusić 1979, πίν. IV:4,5.

94. ABME 1 (1935), 204, εικ. 6. Πρβλ. Sanders 1987, 162, 190, για κομμάτια όμοιου τύπου αμφορέων από την Κόρινθο και Άγιο Στέφανο (Λακωνία).

95. Brusić 1979, 43, πίν. V:3 και Tartari 1982, 266, εικ. 29 (ύψ. 42, διάμ. 18,4 εκ.). Ο Brusić, 40, παρατήρησε ότι πιθανώς μεσαιωνικοί και όχι παλαιοχριστιανικοί, του 4ου-5ου αι., είναι οι τρεις αμφορείς που βρέθηκαν σε ναυάγιο νότια του Brindisi (Sciagra 1966, 316, εικ. 5:a-c).

του, που ήταν ταυτόχρονα και τόπος παραγωγής. Το μαγαρικό δηλαδή, ως είδος συσκευασίας, ήταν το «σήμα κατατεθέν» του προϊόντος που περιείχε και του τόπου που το διέθετε. Όπως δηλαδή οι εμπορικοί αμφορείς της αρχαιότητας αναγνωρίζονται από το σχήμα τους σε Θάσιους, Ρόδιους, Χίους, Ερετρικούς κ.ά., έτσι και τα βυζαντινά μαγαρικά, κατά σχήμα, θα αποδοθούν τελικά σε συγκεκριμένους τόπους κατασκευής τους⁹⁶. Τα λίγα και τυχαία ως επί το πλείστον ευρήματα, χωρίς σαφείς ενδείξεις προέλευσης και η μη ανεύρεση κεραμικών εργαστηρίων κατασκευής τους, δεν επιτρέπουν προς το παρόν τη διερεύνηση παρόμοιων προβλημάτων, τα οποία παραμένουν ανοιχτά.

Σφραγίσματα και χαράγματα (Π ί ν. 23)

Στους ώμους και στις λαβές των μαγαρικών του 9ου-10ου ή 11ου αι. (ομάδες 2 και 3), υπάρχουν συχνά σφραγίσματα με μονογράμματα ή άλλα σχέδια, που έγιναν με μετάλλινη σφραγίδα πριν από το ψήσιμο του αγγείου. Τα σφραγίσματα αυτά έχουν ερμηνευθεί ως σήματα του εργαστηρίου κατασκευής με το μονόγραμμα ή τα αρχικά του ονόματος του βιοτέχνη⁹⁷. Η άποψη αυτή, γενικά αποδεκτή σήμερα, δημιουργεί ορισμένα δικαιολογημένα ερωτηματικά. Γιατί δεν εννοώ τη σημασία που μπορεί να έχει το σφράγισμα των ειδών συσκευασίας από τον κατασκευαστή τους. Θεωρώ περισσότερο πιθανό το σφράγισμα αυτό να ήταν ένα «σήμα κατατεθέν» του περιεχόμενου εμπορεύματος και της ποιότητάς του και όταν το σφράγισμα ήταν μονόγραμμα ονόματος, πιθανώς να αφορούσε τον έμπορο ή το μεγαλοπαραγωγό που διακινούσε το προϊόν και πιστοποιούσε την ποιότητά του. Από την άποψη αυτή η μετάλλινη σφραγίδα των αρχών του 11ου αι., με τα αρχικά του ονόματος *ΓΕΟ(ργιος)* ή *ΛΕΟ(ν)*, που βρέθηκε στη νησίδα του Δούναβη Pacuiul lui Soare και θεωρήθηκε σφραγίδα μαγαρικών⁹⁸, δε θα σημαίνει ότι στη νησίδα αυτή του Δούναβη υπήρχε στις αρχές του 11ου αι. εργαστήριο κατασκευής μαγαρικών, αλλά ότι απλώς η σφραγίδα ανήκε σε κάποιον έμπορο ή παραγωγό που πέρασε από το νησί αυτό. Βέβαια και η άποψη αυτή δημιουργεί ορισμένα ερωτηματικά, όπως ποιο το νόημα της σφράγισης των ειδών συσκευασίας με «σήμα κατατεθέν» του περιεχόμενου τους, όταν τα είδη αυτά συσκευασίας μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε πολλαπλές χρήσεις. Πιθανή επίσης είναι και η άποψη ότι τα μαγαρικά, ως είδος συσκευασίας, ανήκαν στον εξοπλισμό του πλοίου που τα μετέφερε. Στην περίπτωση αυτή τα σφραγίσματα δηλώνουν το πλοίο ή την «κοινοπραξία» των πλοίων που διακινούσε το εμπόριο του περιεχόμενου τους. Κυκλικό σφράγισμα με τέσσερα γράμματα (Π ί ν. 23, αριθ. 4), που βρέθηκε σε μαγαρικά χρησιμοποιημένα ως υλικό πλήρωσης θόλων στην Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης και σε μαγαρικό από τη Σιλίστρια, μπορεί πιθανώς να διαβαστεί ως *ΘΕC(σαλο)Ν(ίκη)*. Αν η ανάγνωση είναι σωστή, τότε θα πρέπει να δεχθούμε ότι η πόλη αυτή έπαιζε κάποιο ρόλο παρεμβατικό στο εξαγωγικό της εμπόριο. Στην περίπτωση αυτή και αν δεχθούμε εκτεταμένο τον κρατικό

96. O Scorpan 1976, 169, δε δέχθηκε τον ισχυρισμό του Böttger ότι το σχήμα των υστερορωμαϊκών αμφορέων έχει σχέση με το περιεχόμενο, γιατί υποστήριξε, ορθά, ότι οι αμφορείς είχαν πολλαπλή χρήση. Η άποψη του Böttger μπορεί να έχει έμμεση εφαρμογή, γιατί κάθε τόπος παρήγε κάποιο συγκεκριμένο προϊόν. Αν δεχθούμε λοιπόν ότι το σχήμα των βυζαντινών μαγαρικών ήταν το «σήμα κατατεθέν» του τόπου παραγωγής, τότε έμμεσα συνάγουμε και το περιεχόμενό του.

97. Demangel - Mamboury 1939, 150-151, Jakobson 1951, 336, εικ. 7-9, Jakobson 1979, εικ. 44, Čangova 1959, 252-254, εικ. 7-8, Barnea 1967, εικ. 154-157.

98. Baraschi 1973, 541-544, Popescu 1976, αριθ. 181. Το όνομα «Λέων» εμφανίζεται σε σφραγίσματα μαγαρικών από την Κωνσταντινούπολη (Demangel - Mamboury 1939, εικ. 200:36,38) και τη Χερσώνα (Jakobson 1979, εικ. 44:1). Μετάλλινες σφραγίδες παρόμοιου τύπου, που θεωρήθηκαν σφραγίδες άρτου και χρονολογήθηκαν στον 5ο-6ο αι. βλ. στο Age of Spirituality, αριθ. 565.

παρεμβατισμό στο βυζαντινό εμπόριο, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι τα σφραγίσματα των μαγαρικών σχετίζονται τελικά με υπαλλήλους και υπηρεσίες του σέκρετου της θαλάσσης, επιφορτισμένες με τον έλεγχο του εμπορίου κρασιού και λαδιού και κατ' επέκταση με τον έλεγχο αυτής της ίδιας κατασκευής των πήλινων ειδών συσκευασίας⁹⁹. Από την άποψη αυτή τα σφραγίσματα μπορούν να ερμηνευθούν και ως ονόματα κατασκευαστών ή ως σήματα εργαστηρίων εξουσιοδοτημένων για την κατασκευή μαγαρικών.

Εν πάση περιπτώσει η περιορισμένη χρονικά αυτή συνήθεια, που σταματά να εμφανίζεται μετά τον 11ο αι., είναι ένδειξη αύξησης της παραγωγής και τυποποίησης και ελέγχου των ειδών συσκευασίας. Υπήρξε, αν κρίνει κανείς από τα ελληνικά γράμματα των σφραγισμάτων, συνήθεια —ορισμένων— βυζαντινών εργαστηρίων, που ακολουθεί μακρά παράδοση της αρχαιότητας. Η ανεύρεση μαγαρικών με σφραγίσματα επιτρέπει τη διαπίστωση της εμπορικής διακίνησής τους¹⁰⁰. Έτσι, σφραγίσματα από την Κωνσταντινούπολη βρέθηκαν να μοιάζουν με σφραγίσματα από τη Θεσσαλονίκη, τη Χερσώνα, το Σαρκέλ, την *Dinogetia*, το *Svištov* (Πί ν. 23, αριθ. 1, 3, 5-6, 8-9), ενώ σφραγίσματα από τη Θεσσαλονίκη και την περιοχή της *Dinogetia* είναι όμοια με σφραγίσματα από την Πρεσθλάβα, Σιλίστρια και από τη Χερσώνα (Πί ν. 23, αριθ. 2, 4, 7).

Εκτός από τα σφραγίσματα, τα βυζαντινά μαγαρικά φέρουν συχνά γραπτές ή εγχάρακτες επιγραφές με ελληνικά, κυριλλικά ή και ρουνικά γράμματα ή άλλα διάφορα σχέδια¹⁰¹, που έγιναν με μυτερό όργανο μετά το ψήσιμο του πηλού, και έχουν σχέση με τον έμπορο ή τον ιδιοκτήτη τους ή τη χωρητικότητά τους ή ακόμη με το περιεχόμενο και τον παραλήπτη του εμπορεύματος. Ορισμένα από αυτά επαναλαμβάνονται σε ευρήματα διαφόρων περιοχών (Πί ν. 23, αριθ. 10-16). Αν αυτό δεν είναι τυχαίο, σημαίνει πως το «μαρκάρισμα» των ειδών συσκευασίας είχε καθολική εφαρμογή, επειδή ακριβώς αυτά δεν πουλιόνταν μαζί με το περιεχόμενο εμπόρευμα, αλλά παρέμεναν στην κατοχή του ιδιοκτήτη τους για άλλες χρήσεις, αποκλεισμένης έτσι της περίπτωσης να ήταν το είδος συσκευασίας δηλωτικό του προϊόντος και του τόπου προέλευσής του¹⁰². Στη διαθήκη του ηγούμενου Σάββα (1127-1128) αναφέρεται ότι για την αγορά μαγαρικών διατίθενται *νομίσματα δύο κομνηνάτα*. Τούτο σημαίνει ότι τα μαγαρικά πουλιόνταν και άδεια για οικιακή-αποθηκευτική χρήση¹⁰³. Συχνά οι επιγραφές των μαγαρικών δεν είναι σχέδια ή ονόματα, αλλά επιγραφές επίκλησης θείας βοή-

99. Για την ιεραρχία και τις αρμοδιότητες των υπαλλήλων σε θέματα θαλάσσης στο Βυζάντιο, βλ. Ahnweiler 1961. Η επικρατέστερη σήμερα ερμηνεία για τα ονόματα στις σφραγίδες των αρχαίων θασιακών αμφορέων είναι ότι πρόκειται για ονόματα «επωνύμων αρχόντων», επιφορτισμένων με τον έλεγχο της κατασκευής των αμφορέων (Garlan 1979, 252).

100. Jakobson 1951, 336, Barnea 1967, 254, 257, γι' αυτό και θεωρήθηκε η Κωνσταντινούπολη ως πρωτεύουσα, ένα κέντρο κατασκευής και εξαγωγής μαγαρικών (Barnea 1980, 276).

101. Demangel - Mamboury 1939, 150-151, Popescu 1976, αριθ. 252-257, 260, Tudor 1981, αριθ. 23, 32.

102. Χαρακτηριστικό είναι ότι οι Βενετοί έμποροι, που κυκλοφορούσαν στα λιμάνια της αυτοκρατορίας χωρίς να πληρώνουν φόρους, είχαν μία και μόνη υποχρέωση: όφειλαν για την εξασφάλιση της φορολογικής ατέλειας να δηλώνουν τα εμπορεύματά τους στους κομμερκιάρους, δίνοντας όρκο ότι ήταν δικά τους και ότι δεν ανήκαν σε άλλους ξένους εμπόρους (Μαλιτζέζου 1982, 80). Αυτό σημαίνει ότι στην εποχή αυτή (13ο-15ο αι.) δεν υπήρχε τυποποίηση συσκευασίας και ότι τα είδη συσκευασίας των προϊόντων δεν ήταν ενδεικτικά ούτε του περιεχομένου ούτε του τόπου προέλευσης ούτε του εμπορεύματος.

103. MM 6, 244, *ὕπερ ἐξωνήσεως πιθαρίων...*, *ὕπερ ἐξωνήσεως μαγαρικών νομίσματα δύο κομνηνάτα, ὕπερ ἐξωνήσεως σανιδίων νομίσματα τέσσαρα κομνηνάτα, ὕπερ ἐξωνήσεως πίσης νομίσματα δύο κομνηνάτα, ὕπερ ἐξωνήσεως κεραμιδίων νομίσματα δύο*. Από το χωρίο δίνεται και η σχετική αγοραστική τιμή των μαγαρικών, που είναι ίδια με την τιμή της ρητίνης (πίσας), που χρησιμοποιε για την εσωτερική επάλειψη αποθηκευτικών δοχείων, και των κεραμιδιών. Δυστυχώς, από το κείμενο δεν παραδίδονται και οι ποσότητες των υλικών. Με την ίδια αποθηκευτική έννοια «οκτώ μαγαρικά» (όχι «μαδαρηκά» = μαδέρια) καταμετρούνται μαζί με τέσσερις μικρούς πίθους στη διαθήκη του μοναχού Θεοδοσίου Σκαράνου (1270-1274), *Actes Xéropotamou*, 80, αριθ. 9.16.

θειας, (Κύριος Ἰησοῦς Χριστός), από το Πόρτο-Λάγο (Πί ν. 23, αριθ. 17), που έχουν σχέση με τις προληπτικές συνήθειες των Βυζαντινών να εύχονται για να μην ξυνίσει το περιεχόμενο στα δοχεία κρασί¹⁰⁴.

Εξαφάνιση των μαγαρικών

Τα βυζαντινά μαγαρικά από το 10ο αι., όπως είδαμε, εγκαταλείπουν τα παραδοσιακά σχήματα της αρχαιότητας, πιθανώς λόγω εμφάνισης νέου τύπου πλοίων, και σε σύγκριση με τους παλαιοχριστιανικούς αμφορείς είναι περιορισμένα και σε αριθμό παραδειγμάτων και σε ποικιλία σχημάτων. Τέλος, έχει παρατηρηθεί ότι εξαφανίζονται το 14ο αι.¹⁰⁵.

Η σταδιακή παρακμή του είδους αυτού συσκευασίας πρέπει, νομίζω, αρχικά να συσχετιστεί με τον περιορισμό των ορίων του βυζαντινού κράτους και των δυνατοτήτων ναυσιπλοΐας, την απώλεια παλιών κέντρων κατασκευής πήλινων εμπορικών δοχείων, όπως η Αίγυπτος και η Παλαιστίνη, αλλά κυρίως με το πέρασμα του εμπορίου στους Γενουάτες και Βενετούς, οι οποίοι εισήγαγαν και επέβαλαν νέες μεθόδους φορτοεκφόρτωσης και μεταφοράς προϊόντων¹⁰⁶. Ανάμεσα σ' αυτές σημαντικό ρόλο έπαιζαν τα είδη συσκευασίας, τα «βουτσία» (ξύλινα βαρέλια), τα οποία σε σύγκριση με τα ντόπια πήλινα μαγαρικά, που ήταν ένα παραδοσιακό της αρχαιότητας είδος συσκευασίας, είχαν μεγαλύτερη χωρητικότητα, παρείχαν ταχύτερη και οικονομικότερη φόρτωση και ασφαλέστερη μεταφορά. Ταυτόχρονα, τα ίδια ξύλινα δοχεία, έχοντας την άνω και κάτω επιφάνεια επίπεδη, μπορούσαν εύκολα να αποθηκευθούν, χρησιμοποιούνταν δηλαδή και ως αποθηκευτικά και ως μεταφορικά¹⁰⁷. Τη χαρακτηριστική βολή στην παραγωγή πήλινων μαγαρικών έδωσε η κατάληψη της Μικράς Ασίας και άλλων βυζαντινών εδαφών από τους Τούρκους, ενώ παράλληλα η εξέλιξη των μέσων μεταφοράς στη Δύση κατά το 14ο-15ο αι., επέτρεψε στους εμπόρους να μεταφέρουν σε μεγάλες αποστάσεις φτηνά και βαριά προϊόντα, όπως είναι τα τρόφιμα, γενικεύοντας ταυτόχρονα και τελειοποιώντας νέα είδη συσκευασίας σε νέες οικονομικές και εμπορικές βάσεις¹⁰⁸.

Τα ξύλινα βαρέλια, ως είδη συσκευασίας, δεν ήταν άγνωστα στην αρχαιότητα· αναφέρεται από το Στράβωνα ότι οι Ιλλυριοί κομίζουν... οἶνον ἐπὶ ξυλίνων πίθων ἄρμαμάξαις ἀναθέντες καὶ ἔλαιον¹⁰⁹.

Στη Χρονογραφία του Μαλάλα και στο Πασχάλιον Χρονικόν, στην περιγραφή του μαρτυρίου του μίμου αγίου Γελασίνου ή Γελασίου του Ηλιουπολίτη, αναφέρεται μεγάλο ξύλινο βαρέλι, «βούττις» ή «βουττίον», που χρησίμευε ως σκηνικό σε σατυρική μιμική παράσταση χριστιανικού βαπτίσματος: *Συνέβη δέ... ἐν Ἡλιουπόλει τῆς Φοινίκης μαρτυρῆσαι τὸν ἅγιον Γε-*

104. ΒΒΠ Ε', 122, σημ. 4. Πρβλ. Tudor 1981, 421 κ.ε. Γεωπονικά Ζ', 14: «Επιγραφή αλάθευτη για να μην ξυνίσει ποτέ το κρασί. Του Αφρικανού: Είναι αδύνατο να ξυνίσει ποτέ το κρασί αν γράψουμε στο αγγείο ή στα πιθάκια τα εξής θεία ρήματα "Γεύσασθε και ιδετε ότι ο Χριστός ο Κύριος". Το ίδιο αποτέλεσμα έχει αν γράψουμε τις λέξεις αυτές επάνω σε μήλο και το βάλουμε μέσ' στο κρασί» (μετάφραση, σ. 123).

105. Čangona 1959, 259. Συσχετίζει την εξαφάνισή τους με την επικράτηση των Τούρκων και υποθέτει ότι αντικαταστάθηκαν από δερμάτινα ασκιά.

106. Μετά τα εμπορικά προνόμια που εκχωρήθηκαν από τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α' Κομνηνό στους Βενετούς (1082), ιδίως όμως μετά την εμπορική συνθήκη που υπέγραψαν οι Γενουάτες με το Μανουήλ Α' (1169) και με το Μιχαήλ Η' (1261).

107. Συχνά στα εμπορικά έγγραφα της Βενετίας αναφέρεται μεταφορά κρασιού με botte (βαρέλια). Thiriet, Régestes, π.χ. αριθ. 509 (έτος 1372), 2287 (έτος 1432), 2485 (έτος 1438). Το 1455 η Βενετία αποφάσισε να εισάγει μεγάλη ποσότητα ξυλείας για κατασκευή δοχείων μεταφοράς κρασιού (Thiriet 1959, 415).

108. Melis 1964.

109. Στράβων V, 1.8.

λάσιον· ἦν γὰρ μῆμος δεύτερος καὶ εἰσῆλθεν εἰς παιγνίδιον πανδήμου ἀγομένου. Καὶ πλήθους θεωροῦντος ἔβαλον αὐτὸν εἰς βοῦττιν μεγάλην βαλανείου γέμουσαν ὕδατος χλιαροῦ, καταγε-
λῶντες τοῦ χριστιανικοῦ δόγματος καὶ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος. Ὁ δὲ αὐτὸς Γελάσιος ὁ μῆμος
βαπτισθεὶς καὶ ἀνελθὼν ἐκ τοῦ βοττίου καὶ φορέσας ἱμάτια λευκὰ οὐκέτι ἠνέσχετο θεατρίσαι,
λέγων ἐπὶ τοῦ δήμου ὅτι Χριστιανὸς εἰμι· εἶδον γὰρ δύναμιν θεοῦ φοβερὰν ἐν τῷ βαπτίζεσθαι
με ἐν τῷ βοττίῳ καὶ Χριστιανὸς ἀποθήσκω¹¹⁰. Ἡ «βούττις» αὐτὴ δε θα πρέπει να νοηθεῖ
ὡς δοχεῖο μεταφοράς, ἀλλὰ ὡς δοχεῖο αποθήκευσης ὕδατος τῶν βαλανείων καὶ ὡς πρὸς
τὸ σχῆμα τοῦ θα πρέπει να ἀποδεχθούμε τὴν περιγραφή τοῦ Ἑρῶνα Μαθηματικοῦ: βούττης
ἧς ἡ ἄνω διάμετρος ποδῶν ς', ἡ δὲ κάτω ποδῶν η'¹¹¹. Ἦταν δηλαδὴ κυλινδροειδὴς, ξύλινο
δοχεῖο, στενότερο πάνω καὶ φαρδύτερο κάτω, ποὺ σχημάτιζε πλατιὰ βάση γιὰ τὴν καλύτερη
ἔδρασή τοῦ.

Τὰ βουτσία συχνὰ ἀναφέρονται στους μεταγενέστερους βυζαντινοὺς αἰῶνες ὡς δοχεῖα
σχετιζόμενα με τὴ συγκομιδὴ σταφυλιῶν καὶ τὴν παραγωγή κρασιοῦ¹¹². Γι' αὐτὸ καὶ τὸ βου-
τσίον ἦταν τὸ κατεξοχὴν κρασοβάρελο: καὶ βασιλεύειν τὸ βουτζινεῖς ὄλα τὰ ἀγγεῖα, διατείνε-
ται ὁ ποιητὴς¹¹³. Ἦδη ἀπὸ τὸ 12ο αἰ. ἀναφέρονται τὰ βουτσία, μαζί με τὰ μαγαρικά, ὡς
σκεῦη μεταφοράς κρασιοῦ¹¹⁴. Καὶ ἐνῶ ἡ λέξη «μαγαρικό» δὲν εμφανίζεται συχνὰ σε υστε-
ροβυζαντινὰ κείμενα, ἡ λέξη «βουτσίον», με τὴ σημασία τοῦ ξύλινου βαρελιοῦ, συναντᾶται
συχνότατα σε υστεροβυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ κείμενα¹¹⁵, δηλώνοντας με τὸ στατιστι-
κὸ αὐτὸ φιλολογικὸ τρόπο τὴ σταδιακὴ ἐξαφάνιση τοῦ παραδοσιακοῦ πήλινου εἴδους συ-
σκευασίας, ἡ ὁποία ἀρχαιολογικὰ ἔχει ἐπισημανθεῖ, καὶ τὴν ἀντικατάστασή τοῦ με τὸ πρα-
κτικότερο ξύλινο βάρελο. Χαρακτηριστικὸ μάλιστα εἶναι ὅτι ἐνῶ, ὅπως εἶδαμε, στα βυζαντι-
νὰ χρόνια ἡ χωρητικότητα ἐνὸς ἐμπορικοῦ καραβιοῦ μετροῦταν σε μαγαρικά, στα μεταβυζα-
ντινὰ χρόνια ἡ μέτρηση αὐτὴ γίνεται με «βουτσία» καὶ ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ οφείλεται σε ἰταλικὴ
ἐπίδραση¹¹⁶. Ἡ χωρητικότητα, καὶ τὸ μέγεθος κατὰ συνέπεια, τῶν βουτσιῶν ἦταν διάφορη.

110. Μαλάλας, 314.13-315.1. Πρβλ. Πασχάλιον Χρονικόν, 513.3-11. Ὁ ἅγιος Κυπριανὸς εἰκονίζεται νὰ βαπτίζε-
ται μέσα σε πίθο, σε μικρογραφία τοῦ χειρογράφου Pat.gr. 510 με Ομιλίαις τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ (880-883)
(Omont 1929, πίν. XLVII).

111. Το χωρίο εἰς Νικήτα Χωνιάτη, CB 907 (γλωσσάριο).

112. ΒΒΠ Β' /ΙΙ, 107. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Ἐκθεσις (Vogt) II, 175.16-17: καὶ δὴ τοῦ κουράτωρος
προσφέροντος τὴν βούτην μετὰ τῶν σταφυλιῶν. Τυπικὸν Παντοκράτορος, 95, στ. 1108: σταφυλιῶν βουττία τρία, ροιῶν
βουττία δύο καὶ λόγῳ σταφυλοζῶμου ἀγριοσταφυλιῶν βουττία τέσσαρα... Ἀκύρωσις διαθήκης Γερασίμου (13ου αἰ.),
41: οἰνοβούτια ἰστ'. Γεωργικός Νόμος, 106: ὁ ἐν νυκτὶ κλέπτων οἶνον ἐκ τοῦ πίθου ἢ ἐκ ληνοῦ ἢ ἀπὸ βοττίου...
Μοναστηριακὸν γράμμα (1869). Ph. Meyer 1894, 261.3: ἕνα πατητήρι σταφυλιῶν, δύο παραβούταις μεσαιαῖς, δύο
σταφυλοπαράβουτα, δύο βαρέλια τοῦ κρασιοῦ. Πρβλ. Du Cange Λεξ., λ. βούτα, βουτίον, βούττις, βουττίον, βου-
τζίον, παραβούτι κτλ. ΙΑ, λ. βουτσί. Βλ. ἐπίσης τὰ μεσαιωνικὰ καὶ νεότερα κύρια ὀνόματα: Βουτσάς, Βουτσινάς,
Βουκικλάς (Τυπικὸν Κεχαριτωμένης, 390, Dujčev 1978, 291, Χαραλαμπάκης 1979, 109, Ξανθοειδίδης, Μελετήματα,
424. Βλ. ἐπίσης τὴν περίπτωση τοῦ ιερομόναχου Δανιήλ, πρώην βουτσά, Υπόσχεσις Δανιήλ, 134). Συνώνυμο τοῦ
βουτσίου εἶναι τὸ «βαρύλιον» (Actes Chilandar, 27.53) ἢ «βαρέλλι» (ΙΑ, λ. βαρέλλι), ἀπὸ τὴν ἰταλικὴ λέξη barella.
«Barriles» συχνὰ ἀναφέρονται σε ἰταλικά ἐγγράφα τοῦ 12ου-17ου αἰ. (Mannoni 1976, 232-234).

113. Διήγησις Ζυφομούστου, 62. Πρβλ. στ. 22-24: Χριστέ μου, νὰ ἐγένετο βουτζὶ ἀντὶ ἡλίου, / πρὸς τὴν εὐρυχω-
ρίαν τοῦ νὰ εἶχεν καὶ τὸ βάθος, / καὶ νὰ 'τον ὀλογέματον καλὸν κρασίον ἀκράτον. Στ. 29: ὁ βουτζος νὰ ἐβρόντιζε
καὶ ν' ἄστραπτεν ἢ κούπα. Στ. 104: φόρεμα εἶχα τὸν ασκόν, καπάσιν μισοβουτζίν.

114. Actes Lavra I, 352, ἀριθ. 67 (Σημειώμα Ἰωάννου Βελισσαριώτου 1196), 81-82: τοῦτο μὲν διὰ μεγαρικῶν εἰσαγο-
μένου ἐν τῇ βασιλευσῆ... ἔμπορ... εἰσπράττεσθαι κατὰ δέκα μεγαρικά μεγαρικὸν ἐν, τοῦ δὲ διὰ πίθων ἢ βαγεγιῶν
τῶν καὶ βουτζίων λεγομένων... Πρβλ. καὶ τὸ ὄνομα τοῦ λιμανιοῦ στὴν περιοχὴ Κωνσταντινούπολης «εμπόριον τοῦ
Βουττίου» (Pargoire 1903, 472-473), ποὺ πιθανῶς δὲν ἔχει σχέση με κάποιον κύριον ὄνομα, ὅπως ἔχει υποστηριχθεῖ,
ἀλλὰ με τὰ «βουττία», «βουτσία».

115. Κριαράς Λεξ., λ. βουτσίον, Παπαδάκης 1976, 47.

116. Schilbach 1970, 122, Ἐξοπλισμὸς καραβέλλας, 494.20: θέλει εἶσταιν τοῦτον τὸ καράβιν βουτσίων ἑπτακο-
σίων, τὸ πολὺν ὡς ἑπτακοσίων πενήντα. Χρονικὸν σουλτάνων, 108.16: εἰς αὐτὰ τὰ καράβια ἦτονε ἕνα πολλὰ μεγάλο,
ἕως ἐννιακόσῳ βουτσῶ. Το κρασί πουλιόταν σε βουτσία στὴ Βενετία (Schilbach 1970, 144). Διαθήκη Γεωργίου De

Ο Schilbach υπολόγισε ότι η χωρητικότητα των βουτσίων ποίκιλλε από λιμάνι σε λιμάνι, που σημαίνει όχι αυστηρή τυποποίηση της κατασκευής τους. Έτσι, δέχθηκε ότι σε βυζαντινά λιμάνια η χωρητικότητα του βουτσίων υπολογιζόταν σε δύο μεγέθη, σε 442,909 λίτρα περίπου ή σε 1096,524 λίτρα, στην Αζοφική Θάλασσα σε 471,5 λίτρα, στη Βενετία σε 600,936 λίτρα, στην Κρήτη σε 470,702 λίτρα¹¹⁷. Σε σύγκριση με τα μαγαρικά, η χωρητικότητα των βουτσίων παρουσιάζεται πολλαπλάσια και είναι φανερό ότι τα δοχεία αυτά δε θα μεταφέρονταν, όπως τα μαγαρικά, στα χέρια, αλλά κυλιόμενα. Αυτό είναι επόμενο ότι επέτρεπε την ταχύτερη και οικονομικότερη φόρτωση των πλοίων.

Τα βουτσία χρησιμοποιούνταν, όπως περιγράφεται στο Βίο του οσίου Φιλαρέτου, και ως κυψέλες¹¹⁸ και επειδή ήταν άθραυστα προτιμούνταν για διάφορες χρήσεις στις πολεμικές επιχειρήσεις. Στο «Στρατηγικόν» του Μαυρικού και στα «Τακτικά» του Λέοντος ς' Σοφού, περιγράφεται ότι χρησίμευαν μαζί με τα πήλινα πιθάρια για την αποθήκευση πόσιμου ύδατος¹¹⁹. Ο Παχυμέρης, περιγράφοντας τη φονική συμπλοκή Καταλανών και Γενουατών στην Κωνσταντινούπολη το 1303, αναφέρει: *Γεννουϊτών δε αὐτόθεν κατ' αἰγιαλοὺς βούτζιοις καὶ τάρπαις καὶ σανίσιν ἀσφαλισθέντων κύκλω*¹²⁰. Έμμεσα συνάγουμε από το χωρίο ότι οι Γενουάτες έμποροι, αν μη τι άλλο, πρόχειρα, είχαν στους παράλιους χώρους εναπόθεσης των εμπορευμάτων τους πολλά βουτσία. Ο Ιωάννης Κανανός, περιγράφοντας την άμυνα των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης στις επιθέσεις των Οθωμανών το 1442, γράφει ότι και *τὰς ταύλας ὁποῦ ἐτρώγαν καὶ τὰ τυμπάνια τῶν βουτζίων ἔδησαν μὲ σχοινία, καὶ ἐβάσταζαν ἀντὶ σκουταρίων*¹²¹. «Τυμπάνια» εδώ πρέπει να εννοηθούν τα στρογγυλά καπάκια των ξύλινων βαρελιών, που δε θα ήταν μονόξυλα, αλλά θα αποτελούνταν από σανίδια ενωμένα με τραβέρσες και κομμένα κυκλικά στη διάμετρο της άνω επιφάνειας του βουτσίου. Στη δημόδη παράφραση της «Χρονικής διήγησης» του Νικήτα Χωνιάτη αναφέρονται και *βουτσία εὐκαιρα ἔχοντα πέτρες ἐντός, ἅτινα καὶ κυλιόμενα ἐποιοῦσαν κτύπον μέγαν*¹²². Από το χωρίο αυτό συνάγεται όχι μόνον το κυλινδροειδές ή βαρελοειδές σχήμα των βουτσίων, αλλά και σε συσχετισμό με το αντίστοιχο, πρωτότυπο κείμενο του Χωνιάτη ότι τα βουτσία ήταν οἴνων δοχεία *τυμπανοειδῆ ἐκ λύγων*¹²³, ήταν δηλαδή κατασκευασμένα από σανίδια λυγαριάς σε τυμπανοειδές σχήμα, όπως και τα σημερινά βαρέλια. Για την καλή εφαρμογή μάλιστα των συνενωμένων αυτών σανίδων, που σχημάτιζαν τα διογκωμένα τοιχώματα του δοχείου, θα χρησιμοποιούνταν είτε μετάλλινα στεφάνια είτε ξύλινες τραβέρσες (διαπήγματα)¹²⁴.

Cipris, 666.10-14: *Χρεωστῆ μοι ὁ Τριβηζάνος de Σαντρής ἐκ τῆς Περδαμούσας τὰ χρήματα τῆς τιμῆς τῶν ε' βουτζίων οἴνου, ἃ ἔδωκα αὐτῷ κοιμισιόνε εἰς Βενετίαν, οἵτινες οἶνοι ἐπωλοῦντο ἐν Βενετία, ὡς ἤκουσα μία κάρτα εἰς τὸ δουκάτον*. Πρβλ. Balleto 1981, 209. Thiriet, *Régestes*, 1164 (1404): "Une coque, d'une capacité d'au moins 500 botte, est envoyée à Alexandrie". Thiriet, *Etudes*, IX, 346-7, όπου αναφέρονται καίκια εμπορικά στο λιμάνι του Χάνδακα, με χωρητικότητα μετρημένη σε βουτσία (botte). Πατριακοὶ κώδικες του τέλους του 12ου αι. αναφέρονται στην καταμέτρηση της χωρητικότητας των βυζαντινῶν πλοίων σε μόδιους (Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου 1980, αριθ. εγγρ. 56, 58-60). Όταν ο Χαλκοκονδύλης (II, 242) αναφέρει ως μέτρο χωρητικότητας των πλοίων τον «πίθον», νομίζω ότι εννοεί «ξύλινο βαρέλι» (βουτσίου), *ναῦς στρογγύλη, ἦν ἐναυπηγήσατο Ἰσμαήλης, ἐνακοσίων πίθων*.

117. Schilbach 1970, 275.

118. Βίος Φιλαρέτου, 127.30 και 135.4. Στα Γεωπονικά (15.2.20) και στις Ασσίξες της Κύπρου (127, 198, 449) συχνά οι κυψέλες ονομάζονται «αγγεία».

119. Μαυρικού Στρατηγικόν, X4, 41-51, 348, 350. Λέοντος ς' Σοφού, Τακτικά, XV.75, στήλη 905.

120. Παχυμέρης II, 399.2-4.

121. Κανανός, 474.4-7.

122. Νικήτας Χωνιάτης, δημόδης παράφραση, 672.11B. Στο ίδιο κείμενο (458.6B) αναφέρεται και το «βουτζομάχαιρον», δηλαδή «επίμηκες ξίφος» (Νικήτας Χωνιάτης, 350.47), που θα πρέπει να εννοηθεί σαν το μακρύ μαχαίρι των παντοπωλών, με το οποίο κόβουν μέσα στα δοχεία ή στα βαρέλια και ανασύρουν από την άλλη κομμάτια τυρί.

123. Νικήτας Χωνιάτης, 507.50.

124. Η τεχνική αυτή λεπτομέρεια πιθανώς υποκρύπτεται στο στίχο, σύμφωνα με τον οποίο το βουτσίου *ἀεὶ δὲ πάντοτε φορεῖς βασιλικούς στεφάνους* (Διήγησις Ζωφομούστου, 63). Πρβλ. και τα νεότερα δημοτικά αινίγματα της

Αυτονόητο είναι ότι ξύλινα δοχεία δε διατηρούνται μέσα στο χώμα λόγω υγρασίας. Γι' αυτό τα ανασκαφικά ευρήματα δε συμβαδίζουν με την πλούσια φιλολογία. Σε βουτσίον ωστόσο ανήκουν υπολείμματα ξύλινου δοχείου, που βρέθηκαν μαζί με κεραμική του 2ου-3ου αι. μ.Χ. δίπλα στο τείχος της Σόφιας και χρησίμευε πιθανώς για μεταφορά πίσσας¹²⁵ (Πί ν. 22, αριθ. 5). Το δοχείο αυτό, που δεν αποκλείεται να είναι και νεότερο, σύμφωνα με την αναπαράστασή του, έχει βαρελοειδές σχήμα, λεπτές σανίδες σχηματίζουν τα τοιχώματά του, ενώ στο άνω και στο κάτω μέρος διακρίνονται ανά δύο ξύλινες τραβέρσες, που πιάνουν τα σανίδια σ' όλη την περιφέρεια του δοχείου.

Χρήση

Επειδή τα μαγαρικά ήταν πήλινα δοχεία με τα οποία μεταφέρονταν και διακινούνταν στο εμπόριο τα βυζαντινά κρασιά¹²⁶, εκτός από τον ειδικό τρόπο φόρτωσής τους στα πλοία, είχαν και προσεκτικό πωματισμό (βούλωμα), που αφενός εξασφάλιζε τη στεγανότητα και αφετέρου απέκλειε τη νόθευση του μεταφερόμενου εμπορεύματος. Κανένα βυζαντινό μαγαρικό, όσο γνωρίζω, δε βρέθηκε βουλωμένο, υποθέτω όμως ότι για τη σφράγιση τους χρησίμευαν ή ξύλινα πώματα, δεμένα με ύφασμα ή δέρμα γύρω από το χείλος, ή στρογγυλά κομμένα όστρακα άχρηστων μαγαρικών ή άλλων μεγάλων πήλινων δοχείων, που στερεώνονταν στο χείλος με μάζα πηλού. Τέτοια όστρακα-βουλώματα βρήκα στην ανασκαφή του Πόρτο-Λάγο και στη Σύναξη Μαρωνείας στη Θράκη, ενώ παραδείγματα αμφορέων του β' μισού του 3ου αι. π.Χ., βουλωμένων με μάζα πηλού, είναι γνωστά από την Κύπρο¹²⁷.

Ευνόητο είναι ότι, όπως και οι αμφορείς της αρχαιότητας, έτσι και τα βυζαντινά μαγαρικά, εκτός από υγρά μετέφεραν και άλλα προϊόντα (μέλι, ξηρούς καρπούς και φρούτα, παστά ψάρια, ως και πολεμικό υλικό)¹²⁸. Τα μαγαρικά αυτά θα είχαν ευρύτερο στόμιο και θα έμοιαζαν με φορητά πιθάρια. Παράδειγμα τέτοιου μαγαρικού με επίμηκες ραβδωτό σώμα, δύο τοξωτές λαβές, κοντό λαιμό και φαρδύ στόμιο είναι γνωστό από την Κόρινθο (β' μισό 12ου αι.)¹²⁹.

Στα ευρύστομα αυτά εμπορικά δοχεία υποθέτω ότι ανήκαν τα «τζαρίκια»¹³⁰. Η λέξη προέρχεται από την ιταλική *giarra*, που ήταν εμπορικό δοχείο μεταφοράς προϊόντων και μονάδα όγκου (κυμαίνεται από 15,390 έως 60,662 λίτρα)¹³¹. «Τζαρίκια» μπορούν να χαρα-

Μακεδονίας: «Ο θεός μου ο Χατζηθόδωρος με δεκαοχτώ ζωνάρια» ή «ο θεός μου Κοντοπίθαρος ζουσιμένους με σαράντα ζουνάρια» (Abbott 1969², 312).

125. Stančeva 1964, 147-8, εικ. 6.

126. Σημείωμα Ιωάννου Βελισσαριώτου (1196), *Actes Lavra I*, 352, αριθ. 67, όπου παρατίθεται μέρος προστάγματος, πιθανώς του Ισαακίου Β' (1193), σχετικά με την καταβολή της δεκάτης στα κρασιά που μεταφέρονταν στην Κωνσταντινούπολη *διὰ μαγαρικῶν εἰσαγομένου ἐν τῇ βασιλευούσῃ... εἰσπράττεσθαι κατὰ δέκα μαγαρικά μαγαρικῶν ἕν.*

127. Dray - Du Plat Taylor 1937/9, πίν. 22:2. Κομμάτια από πήλινα αγγεία, που χρησίμευσαν για καπάκια αμφορέων, σημειώνει ο Alrözen 1975, 13 και Yassi Ada I, 160. Βλ. επίσης εν εκτάσει Bakirtzis, *Byzantine amphorae*, ό.π., σμ. I.

128. *Actes Lavra I*, 54.14 (1101-1102): *μέλι (μα)γαρικὸν α'.* Για διατήρηση δημητριακῶν και μικρῶν ψαριῶν ομιλεῖ ο Ιakobson 1951, 340. Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις*, CB, 637: *ὕγροπίσιον μαγαρικά στρογγύλα τ', κερδέα μαγαρικά ν'.*

129. Stillwell MacKay 1967, 278, αριθ. 57.

130. ΒΒΠ Β'/II, 106. *Actes Vazelon*, 102, αριθ. 139 (έτος 1432). Προσφέρουν στον Τίμιο Πρόδρομο κρασί υπέρ ψυχικῆς σωτηρίας και αφέσεως τῶν αμαρτιῶν: *Σαητᾶς τζαρίκια ε'... Μανούλης τζιρίκιν α'.*

131. Schilbach 1970, 128, 284. Σήμερα στην Κύπρο «ντζιάρρα» ονομάζεται πήλινο αλειφτό αγγείο για λάδι, χωρητικότητας 500-100 οκάδων (Πανάρετος 1980, 64).

κτηριστούν πήλινα δοχεία από τη Χερσώνα και το Εσκή-Κερμέν (13ος αι.)¹³² (Πί ν. 22, αριθ. 3-4), αχλαδόσχημα με επίπεδο πάτο, κοντό λαιμό, ευρύ στόμιο και λαβές κολλημένες σχεδόν στους ώμους, που μοιάζουν σε γενικές γραμμές με *giarge* από την Aquileia, του 15ου-16ου αι.¹³³.

Τα μαγαρικά χρησιμοποιούνταν και για οικιακούς και αποθηκευτικούς σκοπούς. Τέτοια χρήση είχαν όσα βρέθηκαν στις χωματοκαλύβες της *Dinogetia*, στα σπίτια της Χερσώνας και στο κάστρο Σαράντα Κολόνες στην Κύπρο. Μαγαρικό (11ου-12ου αι.) που είχε χρησιμοποιηθεί ως κάδος απορριμμάτων, αναφέρεται από τα παράλια της Μαύρης Θάλασσας, στην περιοχή του Καυκάσου¹³⁴.

Άλλη δευτερεύουσα, αλλά πολύ διαδεδομένη, χρήση των μαγαρικών ήταν η ενσωμάτωσή τους μαζί με άλλου σχήματος μεγάλα αγγεία ως υλικό πλήρωσης στη θολοδομία. Η ρωμαϊκή αυτή τεχνική, που χρησιμοποιήθηκε και από τους μαϊστορες στην παλαιοχριστιανική περίοδο¹³⁵, συνεχίστηκε και στα μεταγενέστερα βυζαντινά χρόνια (κτίρια περιοχής Μαγγάων, Μονή Λιβός, *Kalenderhane* στην Κωνσταντινούπολη, Αγία Σοφία στην Αχρίδα κ.ά.)¹³⁶. Στις περιπτώσεις αυτές η χρονολόγηση του μνημείου ή των επισκευών του —αν είναι γνωστά— δίνει και μια σχετική χρονολόγηση για τα αγγεία που χρησιμοποιήθηκαν —ή και το αντίθετο— και τα οποία, αν δεν ήταν ειδική για το σκοπό αυτό παραγγελία-κατασκευή, όπως συνήθως στη ρωμαϊκή και υστερορωμαϊκή αρχαιότητα, είναι διάφορα άχρηστα αγγεία καθημερινής χρήσης¹³⁷. Όταν μάλιστα είναι και από την κατασκευή τους σκάρτα, όπως οι αμφορείς που χρησιμοποιήθηκαν ως υλικό πλήρωσης στο πρόπυλο της *S. Maria in Cosmedin* στη Ρώμη (8ος ή 9ος αι.)¹³⁸, τότε μαρτυρούν και τον τόπο κατασκευής τους, επειδή ακριβώς τα δοχεία αυτά δεν ήταν εμπορεύσιμα.

132. Jakobson 1979, εικ. 69:8,9.

133. *Ceramiche di Aquileia* 1977, αριθ. 152.

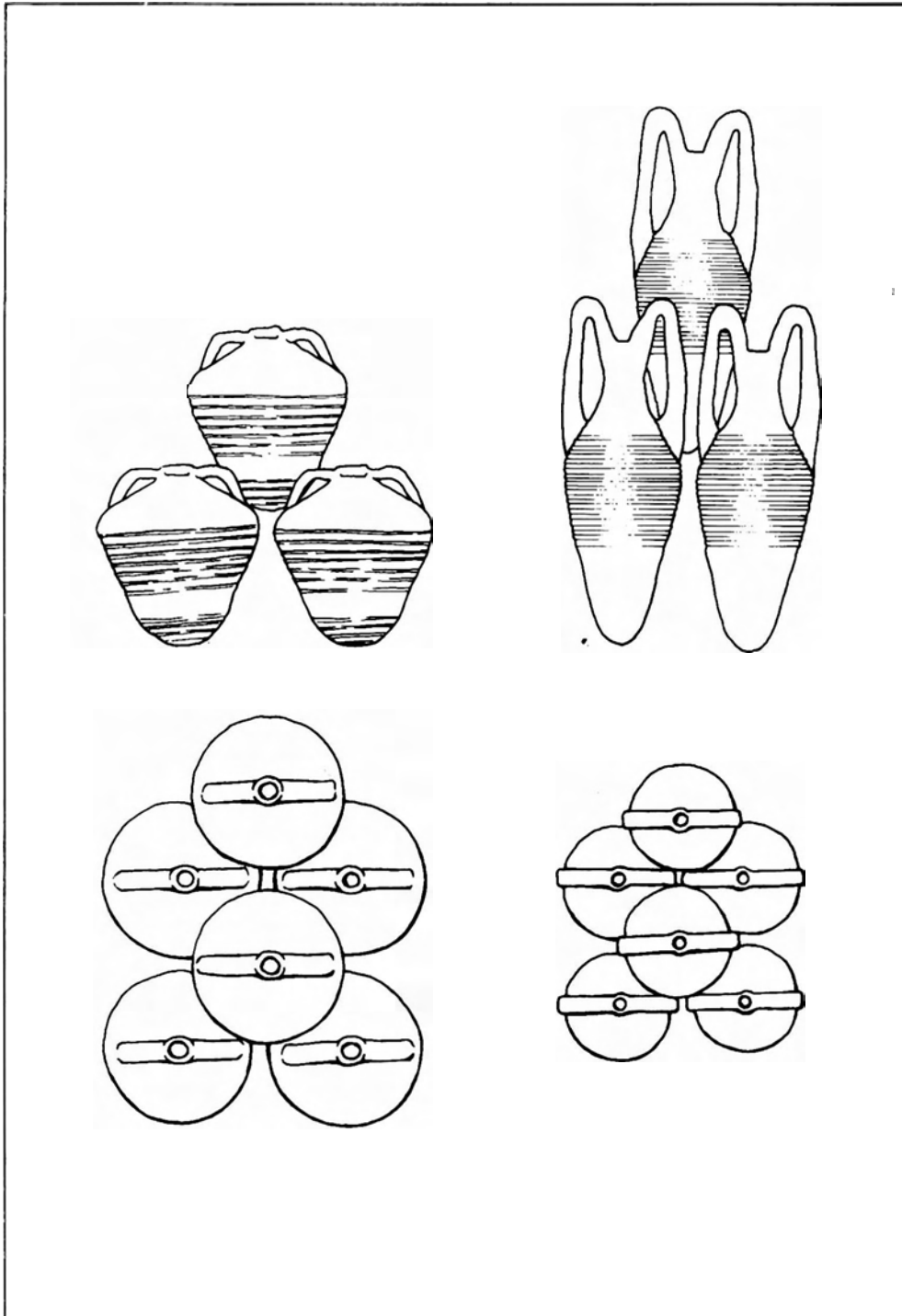
134. Jakobson 1951, 342.

135. Ballardini 1964, 28-31. De Angelis d'Ossat 1962, 135 κ.ε.

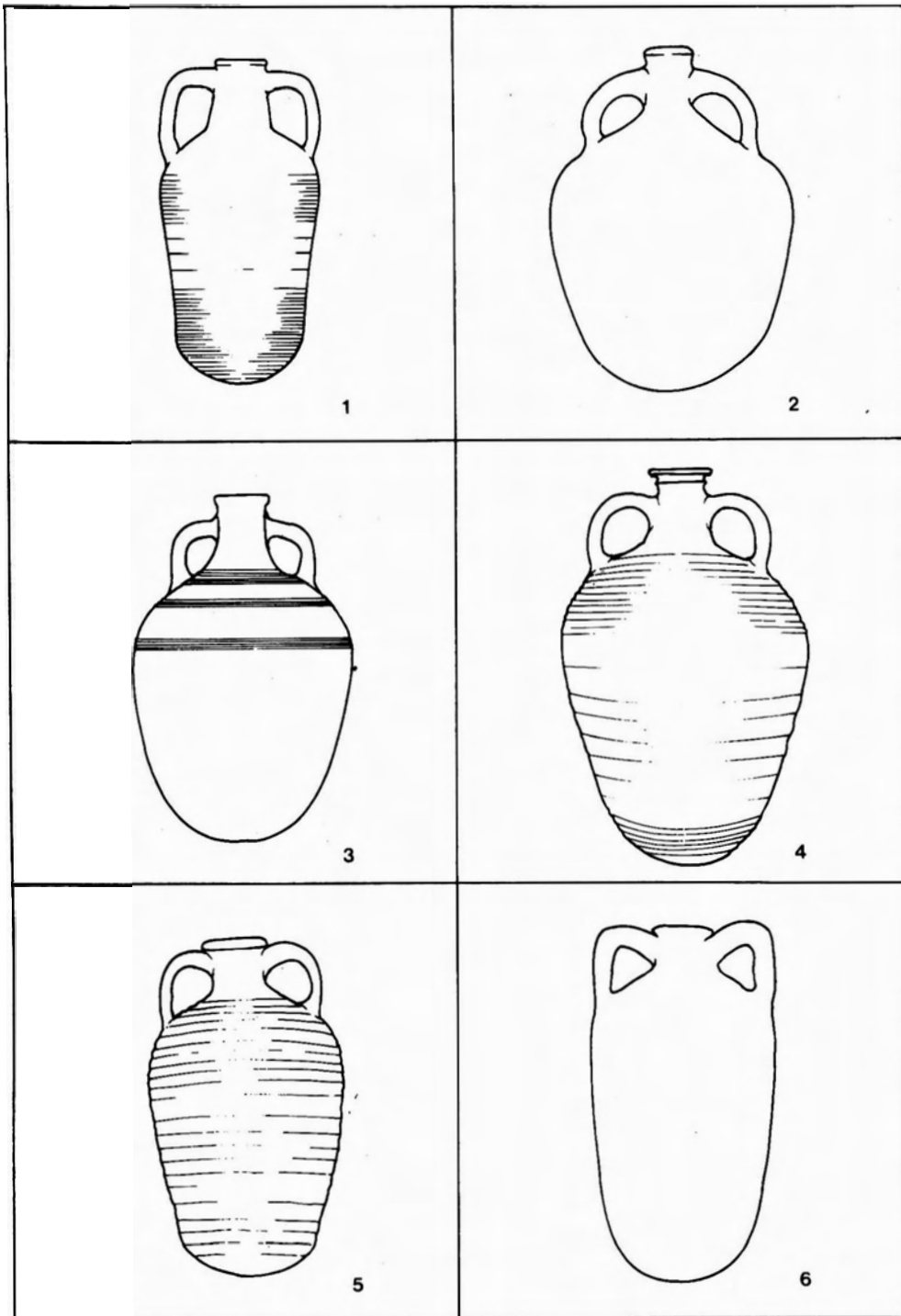
136. Demangel - Mamboury 1939, Macridy - Megaw - Mango - Hawkins 1964, Striker - Kuban 1975, Aleksova 1960.

137. Βλ. τις χρήσιμες παρατηρήσεις του Mazzucato 1970, 339 κ.ε. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης: τα μαγαρικά που χρησιμοποιήθηκαν κάτω από το δάπεδο του βόρειου και νότιου υπερώου είναι όλα ίδιου σχήματος και ίδιας μαζικής κατασκευής και ανήκουν στην αρχική φάση της εκκλησίας (688-690, Βυζαντινά 11, 178). Αντίθετα, τα μαγαρικά και άλλα πήλινα σκεύη που χρησιμοποιήθηκαν σε μεταγενέστερη φάση, για τη δημιουργία δαπέδου στο δυτικό υπερώο, είναι διάφορα άχρηστα δοχεία καθημερινής χρήσης.

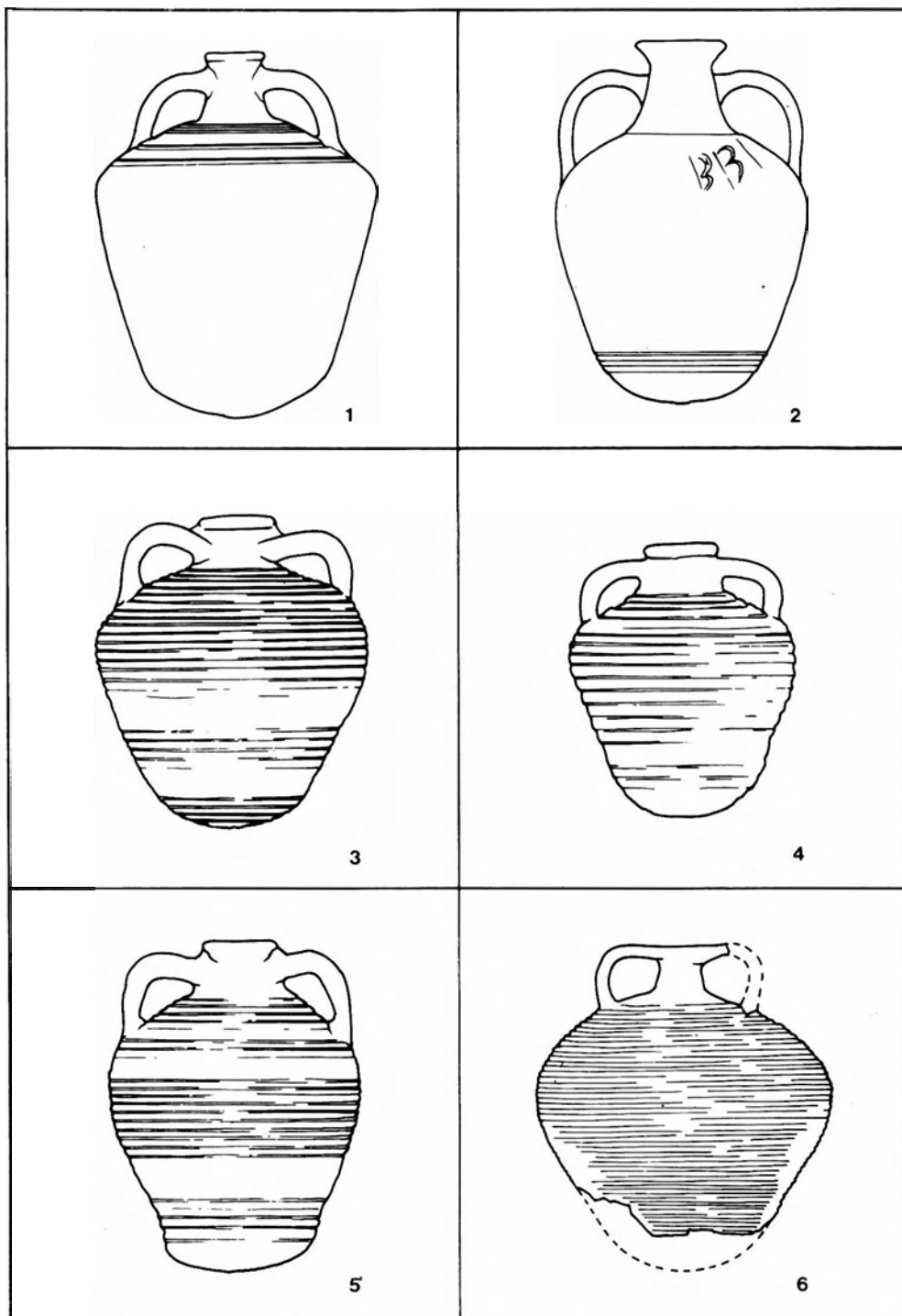
138. Mazzucato 1976, 42, αριθ. 69, 70, Whitehouse 1980, 139.

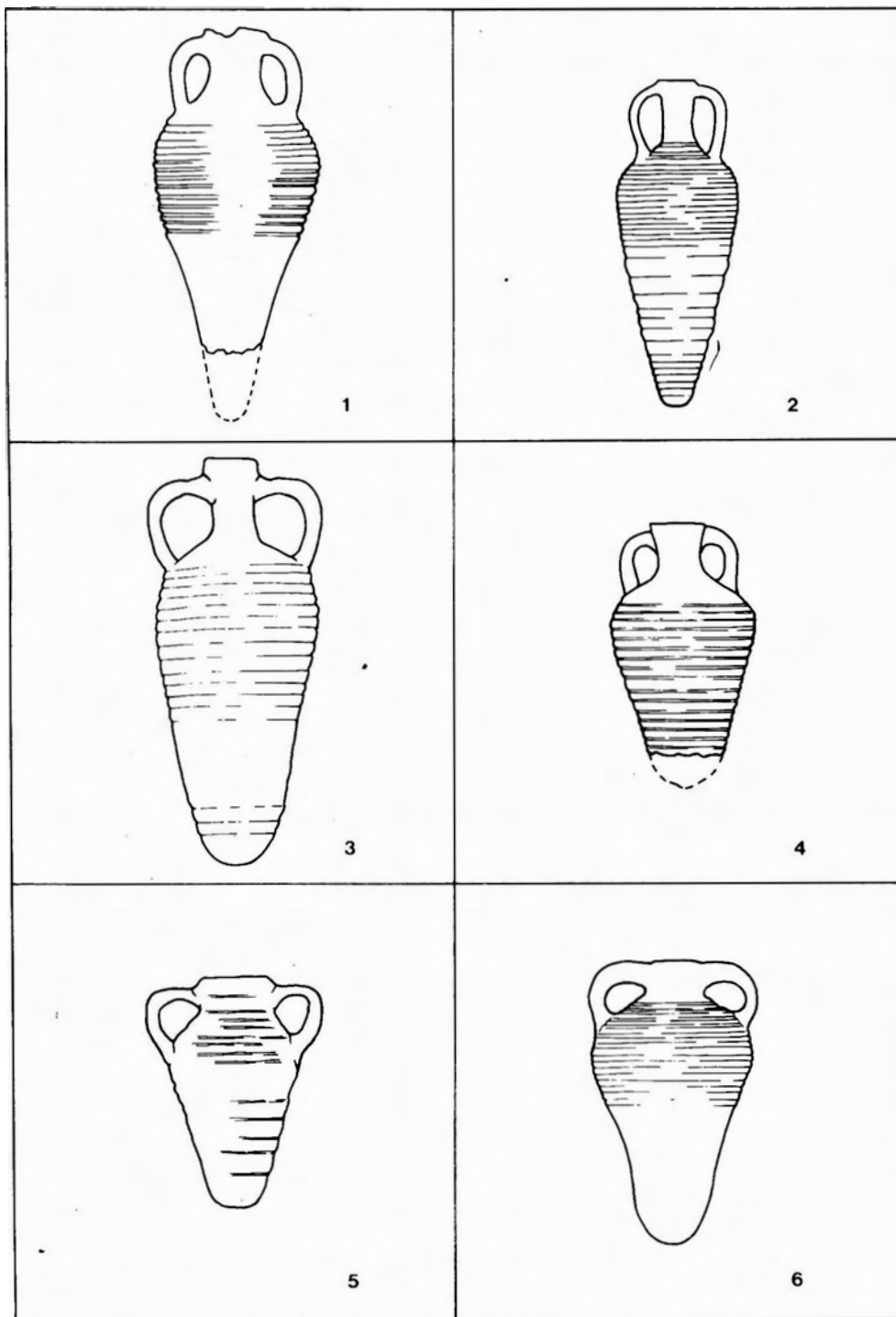
Στοιβαγμα μαγαρικών.

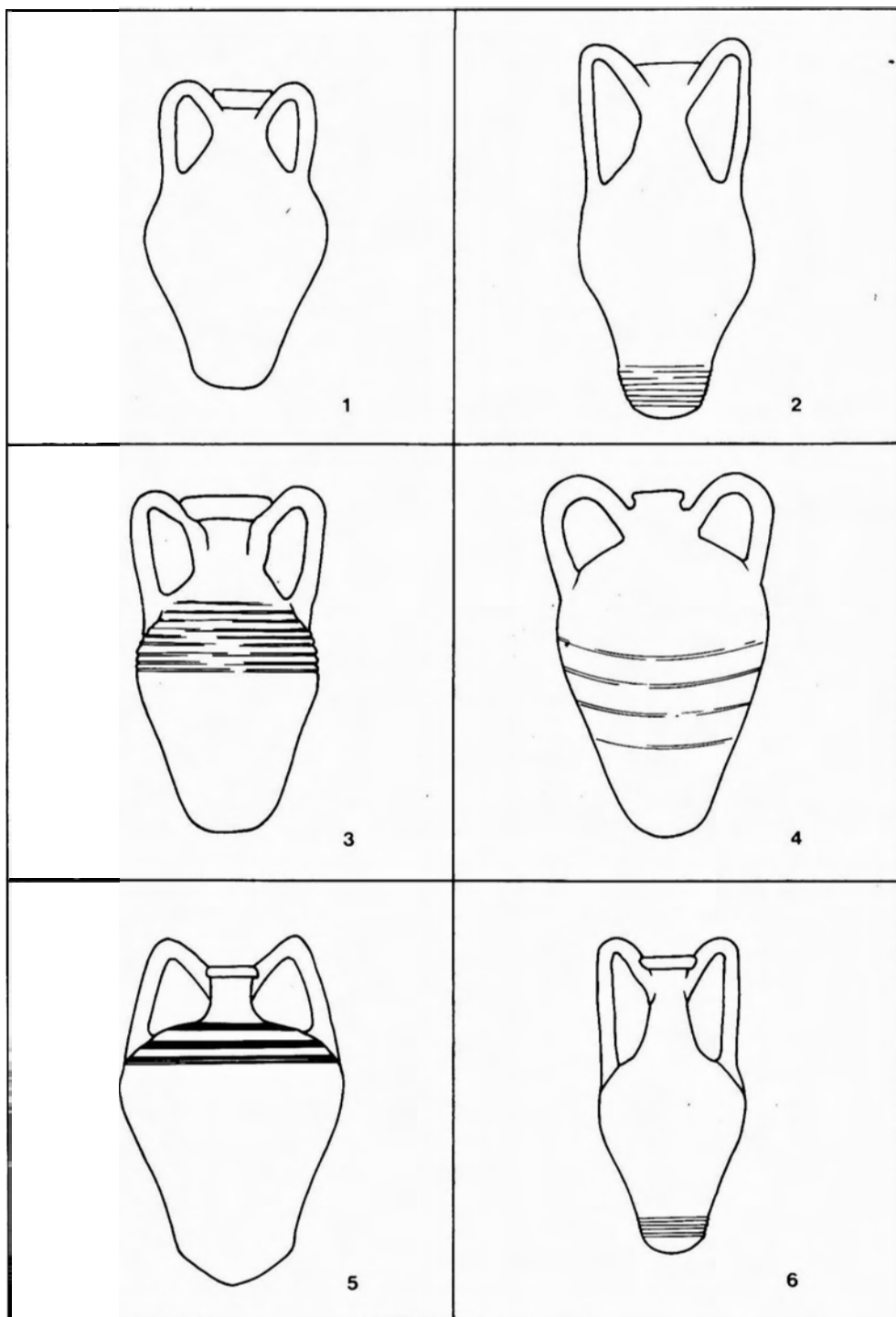
Μαγαρικά 1ης ομάδας: α) 1-3, επιμήκη ωσειδή (8ος-9ος αι.),
β) 4-6, επιμήκη ραβδωτά (9ος-11ος αι.).

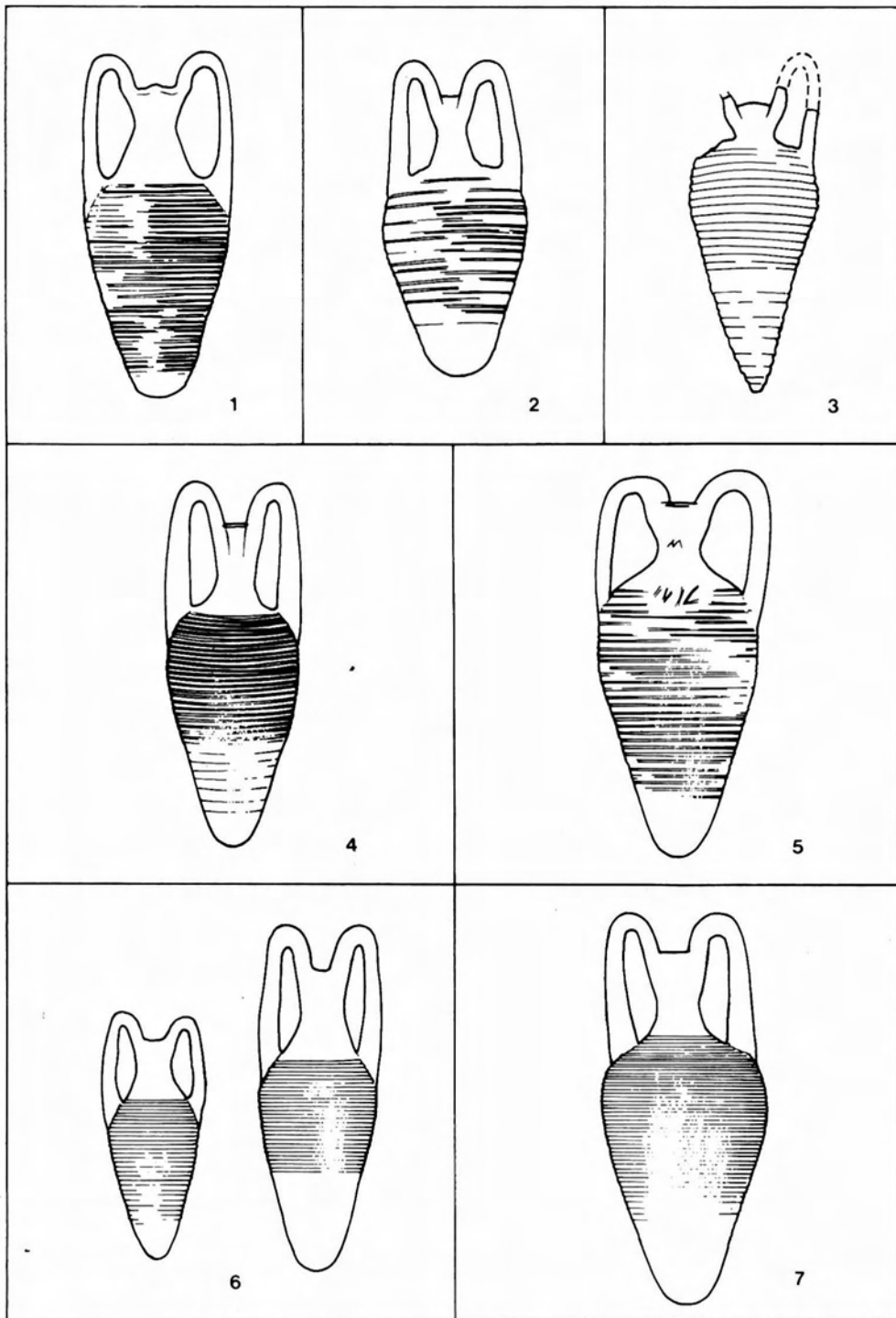
*Μαγαρικά 2ης ομάδας: α) 1-2, αχλαδόσχημα (9ος αι.), β) 3-6, κοντόχοντρα
τρογγυλά (9ος-11ος αι.).*

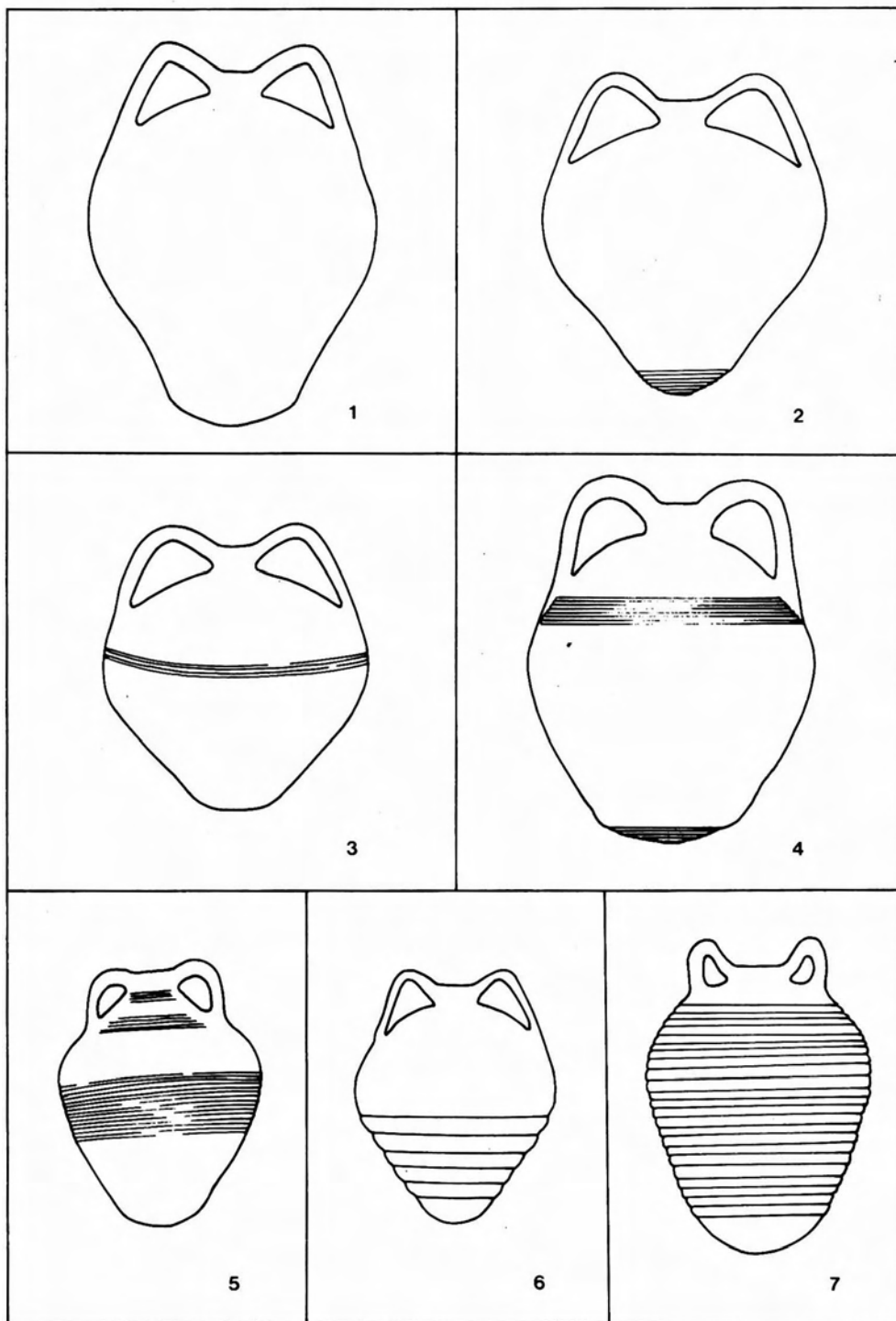
*Μαγαρικά 3ης ομάδας (9ος-11ος/12ος αι.): α) 1-3, οξυπύθμενα μεγάλα,
β) 4-6, οξυπύθμενα μικρά.*

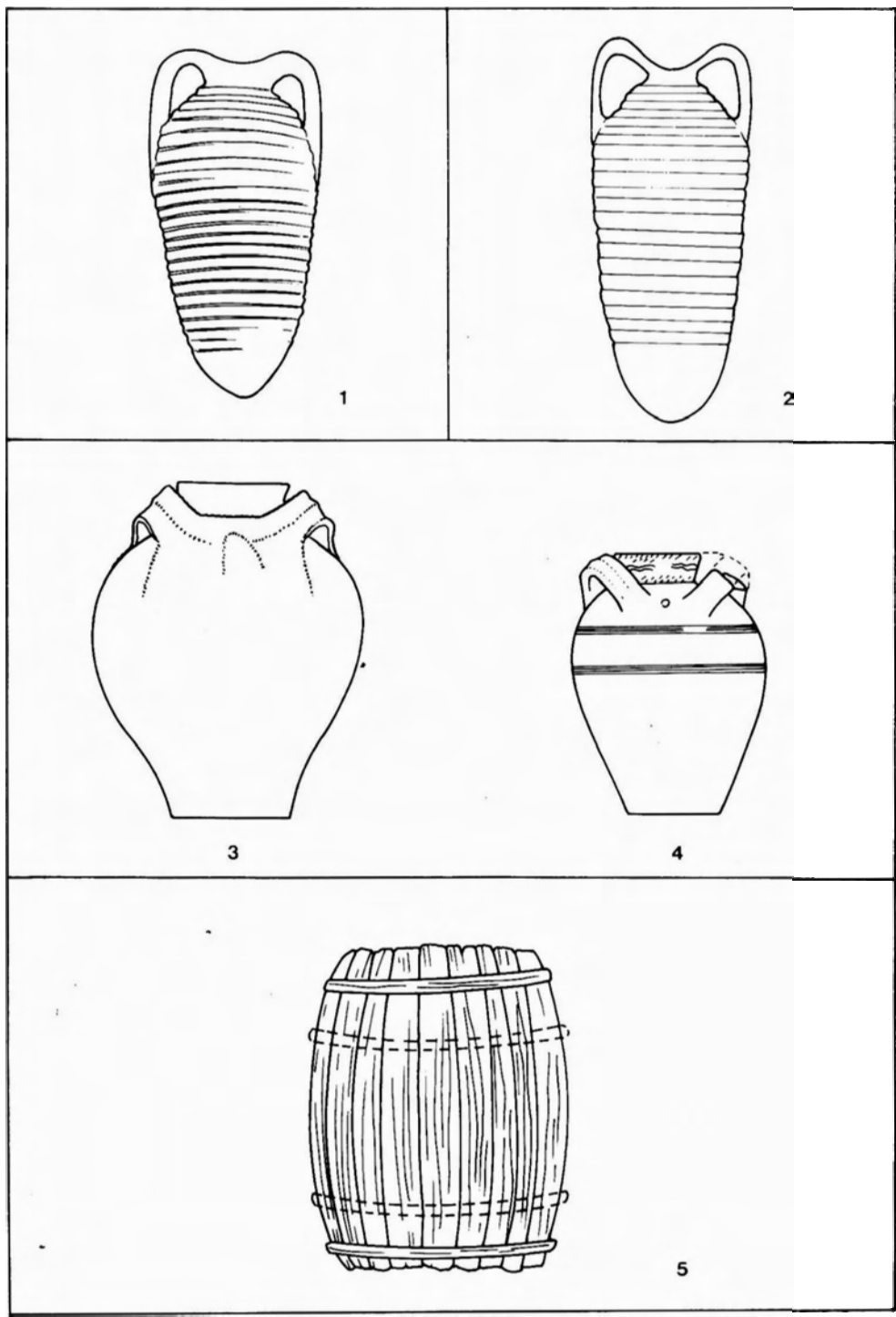
Μαγαρικά 4ης ομάδας (9ος/10ος-12ος/13ος αι.): αχλαδόσχημα με υψωμένες λαβές.

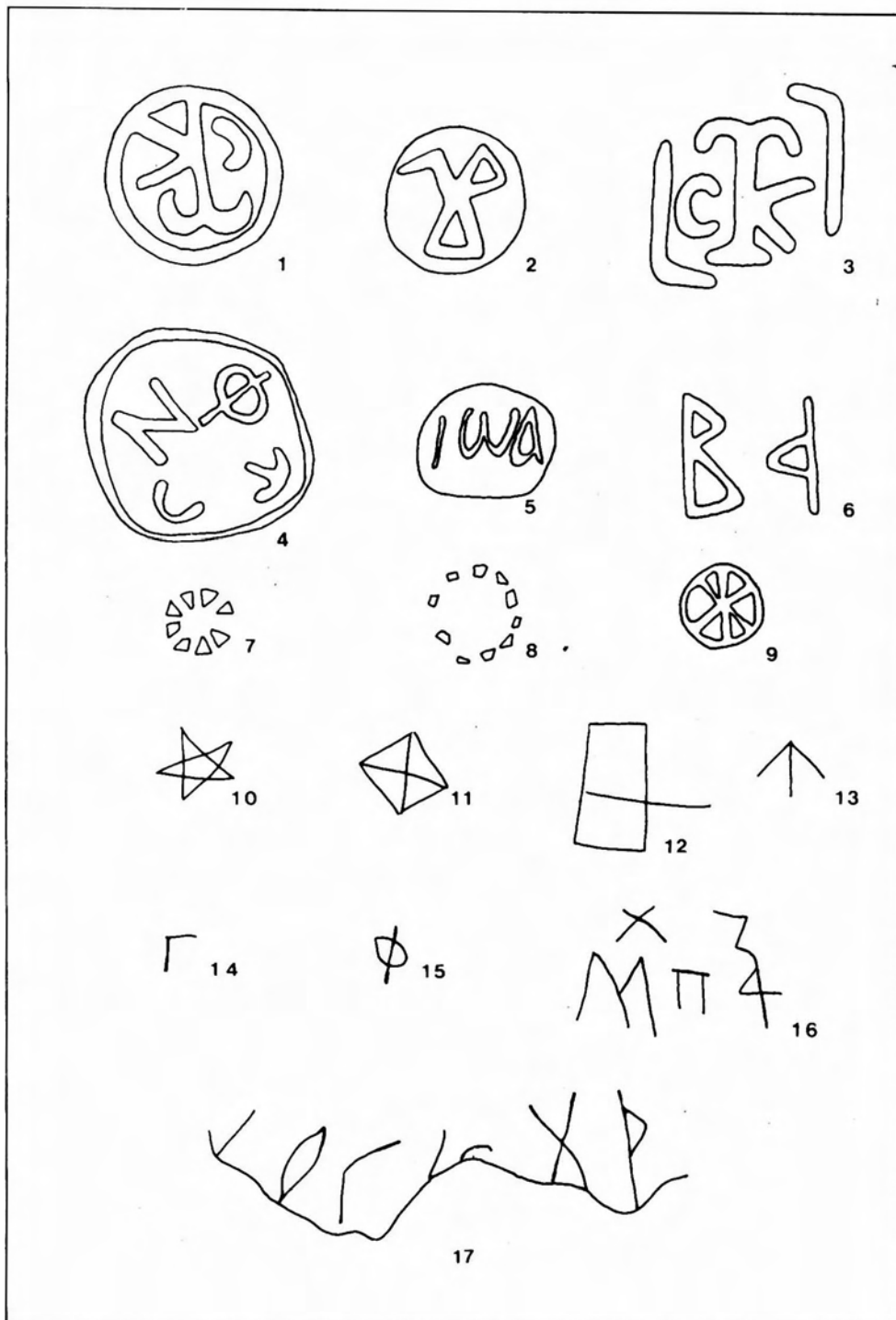
Μαγαρικά 5ης ομάδας (12ος-13ος αι.): ατρακτοειδή με υψωμένες λαβές.

Μαγαρικά βης ομάδας (12ος-13ος αι.): α) 1-4, κοντόχοντρα στρογγυλά με υψωμένες λαβές, β) 5-7, ενδιάμεσου τύπου (11ος-12ος αι.).

Μαγαρικά 7ης ομάδας (τέλος 13ου-αρχές 14ου αι.): ατρακτοειδή επιμήκη - τζαρίκια και βουτσίον.

Σφραγίσματα και χαραγμάτα μαγαρικών.